Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 215 (15435) ◆ 1994 чылдың декабрь 27, вторник ◆ Ат салган шагы 22.00. Садар өртээ 200 рубль.

Көдээниң социал камгалалы

ЧУРТТААРЫНЫҢ ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРЫ

Социал камгалал фондузу 1993 чылдан эгелеп профэвилелдериҥ эргезинге болгаш удуртулгазынга турган. Россия Федерациязының Президентизиниҥ 1993 чылдың сентябрь 28-те 1503 дугаарлыг Чарлыын ёзугаар социал камгалал фондузун профчөвүлелдерден ужулгаш, күрүне ажыл-агыйы кылдыр эде тургускан. Күрүне структураларының бо чижектиг чаартылгалары көдээниҥ ажыл-ишчилеринге билдинмейн артпас ужурлуг. Бергедээшкинперлиг, чөрүлдээлерлиг, чамдык-чамдыкта аай-бажы билдинмес өскерлишкиннерни ажылчы чонга тайылбырлаары эң чугула үүл болун турар.

Россия Федерациязының Социал камгалал фондузунуҥ Тыва Республикада салбырының ажылдакчылары ол ажылды чорудун турар. Бо чылдың декабрьның баштайгы декадазының төнчүзүнде контроль-ревизия килдизиниҥ удуртукчузу Шактар Салчакович Бакчап, салбырның кол специализи Татьяна Чыргаловна Оксур, социал камгалал фондузунуҥ Эрзин кожуунда төлөөлекчизи Кама Күгүловна Калга-Хөө кожууннуҥ чамдык ажыл-агыйларынга чораан. Сарыг-Булуҥ суурнуҥ суму чагыргазынга, ортумак школага, Ленин аттыг коллективтиг бүдүрүлгеге, кожууннуҥ төп эмнелгезинге, улус өөредилгезиниҥ килдизинге, хереглекчилер ниитилелиниҥ баштаар черинге болгаш өске-даа черлерге олар барган. Албан черлеринде, организацияларда, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде фондуныҥ кандыг байдалдыын олар хынап көрген. Ылаҥгыя күш-ажылчы коллективтерге социал камгалал фондузунуҥ комиссияларын ук ажылдакчылар тургускан. Чүге дээрге Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың апрель 12-де 144 дугаарлыг доктаалы-биле социал камгалал фондузун Тываның девискээринге эде организастан, тускайлаҥ кылдыр тургускан. Ооҥ мурнунда социал камгалал фондузу профэвилелдериниҥ Тыва Республикада чөвүлелиниҥ үүгле салбыры турган болгай. Ам ук фонд күрүне структуразының чугула кезээ апарган.

Республика девискээринде ажыл-агый бүрүзү ажыл төлевириниҥ фондузунуҥ 5,4 хуузун ай санында, ол ажыл-агыйларның харылзажын турар башкыларын таварыштыр фондунуҥ агар санынче шилчиткен турары доктаалда көрдүнген. Девискээрниҥ иштинде бактаан турар өнчүхөреңлернин хевирлеринин кайы-даа, кандыг-даа ажыл-агыйлары фондуга бүрүткелди ыяап-ла эткен турар ужурлуг. Аҥаа удурланыр, бүрүткел эртпес болза, оп хуурга торгадыр ужурга таваржыр.

Кожууннар, хоорайлар бүрүзүнде фондуныҥ төлөөлекчилери ажылдан турар. Олар тус чер аайы-биле чагырганың дорт удуртулгазында. Социал камгалал фондузунуҥ кол сорулгалары болза, албан черлеринде, организацияларда, бүдүрүлгелерде ажылдан турар кижилериниҥ болгаш оларның өг-бүлелериниҥ камгаладылгаларын кылып, дараазында төлевирлерни чорудар:

— аарый бергенде, азы озал-ондакка таварышканда эмнелге хуудустарын (бюллетеньнерин) ажыл стажындан хамаарылга чокка үүс хуу төлээр;

— ажылчын кижиниҥ 15 хар чедир уруглары аарааннда оларны азырааны дээш, аараан хонуктарыныҥ аайы-биле;

— ажылчын кижи иштелип-саатталганда эмнелге хуудузу айда ортумак шаҥналынга деҥ, үүс хуу;

— иштелип-саатталганының ужуру-биле эмнелге черинге 12 неделя четпейн турган, эмнелге участогунга туруп алганы дээш, 50 хуунуҥ шалыҥының кудуку деҥнелиндеҥ төлээр (10250 рубль);

— уруг төрүттүнгени дээш пособиени — 143500 рубльди алыр;

— уругну бир хар чартыкка чедир азырааны-биле шөлээ алганда дузаламчы аҥшаныҥ кемжээли ай санында 28700 рубль;

— ажылчын кижи, азы ооҥ өг-бүле кежигүнү мөчээнде — 102500 рубль.

Аарыының чылдагаанында-биле сапаторийлерге, курортларга, профилакторийлерге, дыштанылга бажыңнарынга дыштаныры база таваржыр болгай. Чайгы дыштанылга үезинде өөреникчи уругларны дыштандырарынга база чарыгдалдар үнер. Чаа чылдың белектери дээш, өске-даа чарыгдалдар тургулаар. Чугула ол ажылдарның социал камгалалдары база көрдүнген.

Чамдык чижектер-биле таныжып көрээлиҥер. Үүгле бо чылдың тос айларында безин үстүнде айыттынган чарыгдалдарга 6,7 миллиард рубльди чараан. Ооҥ иштинде Эрзин кожууннуҥ ажылчы чонунуҥ социал камгалалынга 115 млн. рубльди үндүрген. Камгалал акшаныҥ чөптүг, шын чарыгдалы, бо талазы-биле отчеттарныҥ чогуур хуусааларда алдынган турары бөгүнгү парын болгаш берге үеде амыдыран чурттаарының чугула айтырыглары болун турар.

Татьяна ОКСУР.

РФ-тиҥ Социал камгалал фондузунуҥ Тыва Республикада салбырының кол специализи.

● *Рынок болгаш амыдырал*

БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ АЖЫКТЫГ

(Сайгарлыкчылар хуралындан)

Тыва Республикага биче болгаш ортумак сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы хөгжүдүр талазы-биле айтырыгны чугаалашкан, чөвүлел хурал Чазактың хуралдаар залынга декабрь 23-те болун эрткенин дыңнаткан болгай бис.

Тыва Республиканың Чазак Баштыныҥ бирги оралакчызы, ТР-ниҥ даштыкы экономиктиг болгаш чурттар аразының харылзаалаарының сайыды В. Б. Салчак хуралды ажыдын тура, республикага биче болгаш ортумак сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы хөгжүдеринче Президент болгаш Чазак улуг кичээнгейни салып турарын, бо талазы-биле чамдык кылдынган ажылдарны демдеглээш, моон соҥгаар чүүү кылырын бо хуралга сүмележип, дугуржуп, шиитпирлеп алырын чугаалаан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралыныҥ Даргазы К. А. Бичелдей бир дугаарында чүве чугаалааш, рынок экономиказынче шилчип турар амгы үеде биче болгаш ортумак сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы шуудадын хөгжүдериниҥ ужур-дузаазының, ооҥ эрге-хоойлу талазы-биле баазазын тургузарының айтырыгларынга доктааган. Ол ышкаш бо адырны сайырадырынга таваржып турар чамдык бергелерни, ону ажып эртерде чүүү кылза чогуурун чугаалаан. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы ажыл-чорудулга — күрүне экономиказының үндезини болурун ол айыткаш, республиканың Дээди Хуралы оларны деткип турарын, моон соҥгаар-даа сайгарлыкчыларга болдунар-ла деткимчени көргүзер бодап турарын ол дыңнаткан.

Бо чылдың февраль айда республиканың Инвестициялар болгаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткиир талазы-биле комитет тургустунган. Ооҥ ажыл-чорудулгазын бо комитеттиҥ даргазы база ол комитеттиҥ чанында сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткиир фондунуҥ чиҥгине директору В. И. Кан-оол допчузу-биле хуралдың киржикчилеринге таныштырган. Комитет тургустунган соонда ооҥ чанында сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткиир фондуну организастаан. Ооҥ тургустунганы-биле биче болгаш ортумак сайгарлыкчы ажыл-чорудулгалар-биле ажыл чаа утка-шынарлыг болу бергенин ол демдеглээш, үүү кылдынганын чугаалаан. 1993-1994 чылдарда биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткииринге болгаш хөгжүлдезинге 5,5 миллиард рубльди фондудан чээлиге берген. Бизнес планының айтырыгларынга ол доктааган. Ында хөй чүүлдерни кылыры көрдүнүп турар. Саван, колбаса бүдүрер черлер, бышкактан кылган идиктер даараары болгаш өске-даа чонга эргежок чугула дериг-херекселлерни, идик-хепти, продуктуларны бүдүрүп үндүрери көрдүнген. Улуг-Хемнин суг оруун Саян артындан чүүктер сөөртүрүнге ажыглаарын чогумчалыг деп санап турарын ол чугаалаан. Биче бизнестиҥ бүдүрүлгелери улуг үлетпүр бүдүрүлгелериҥе бодаарга, элээн ажыктыг, орулгалыг ажылдап турарын В. И. Кан-оол хуралдың киржикчилеринге дыңнаткан. Биче бүдүрүлге бир рубльди салып чарыгдааш, ооҥ орнунга 5 рубльди ап турар. Улуг бүдүрүлгелер эвээш санныг көпеекти ап келген. Моон алгаш көөрге, биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткиири, хөгжүдери эргежок чугула дээрзин ол айыткан.

«Тыва Республикада биче бизнес дугайында» илеткелди ТР-ниҥ экономика сайыдының оралакчызы С. Н. Сапова кылган. Тывада чеже биче бүдүрүлгелер барын, олар кандыг продукцияларны бүдүрүп, сайгарып турарын, кымнар эки ажылдап келгенин тодаргай чижектерин киирип тургаш, илеткелди кылган. Үк илеткелди солуннуҥ дараазында үнер бир номеринге парлаар бис, ынчангаш ооҥ допчулалын биживедивис.

Хуралга чугаалашкан айтырыг талазы-биле он бир кижи санал берген. «Леннорттуд» кады ажылдажылга бүдүрүлгезиниҥ акционер ниитилелиниҥ чиҥгине директору А. И. Ванжа бир дугаарында сөс алган. Бөгүн бо хуралды чугаалажып турар айтырыгның республиканың экономиказын хөгжүдеринге улуг ужур-дузалыын ол айыткан. Ол бодунуҥ удуртун турары бүдүрүлгезиниҥ кандыг ажылдарны кылып эгелээнин чыылганнарга таныштырган. Дыт чөвүрээзин болбаазырадып кылгаш, үш хевирниҥ продукциязын алган. Ол ылаҥгыя алгы будуурунга кончуг таарымчалыг. Ынчангаш оон эвээш эвес орулганы ап болур аргалар бар. Хирээндини болбаазырадып кылыр бүдүрүлгени тургузарын, оон янзы-бүрү дериг-херекселлерни бүдүрерин ол ажыктыг деп санаан. Оон аҥгыда паркет, фанера бүдүрери көрдүнүп турарын чугаалаан. Суг күжү-биле ажылдаар биче электростанцияларның бистиҥ республикага ажыктыг болуп турарын ол айыткаш, ону тудар, садып алыр хемчеглерни дарый алырын саналдаан.

Дүктү болбаазырадып кылырының айтырыгларын «Искатель» биче бүдүрүлгезиниҥ директору А. М. Сундуй саналынга чугаалаан. Тускай эртемниг кадрлар чок, оларны белеткээринче кым-даа сагыш салбайн келгенин шүгүмчүлээн. Ырак кожууннардан дүктү сөөртүрүнге хөй чарыгдалдар үнер, ону барымдаалааш, Мугур-Аксы биле Тээлиге дүк болбаазырадыр биче бүдүрүлгелерни кылырын ол бодап, планнап турар.

Тывада беш хлеб заводу бар, оларныҥ ассоциациязы тургустунган, ооҥ дугайында «Тываның хлеви» ассоциациязының күүседикчи директору Ч. И. Доспан хуралдың киржикчилеринге таныштырган. Бай-Хаактың хлеб заводу ажылчы чонга хлеб кылыгларын быжырып бээри-биле чергелештир кызыл-тас, гречиха тарып, оон багай эвес дүжүттү чылдын-на ап турар. Боду магазин ажыдын алган, ында бүдүрген продукцияларын ажылчы чонга садып келгенин мактаан.

Көдээ суурларга биче тараа дээрбелерин тударын, пекарняларны ажыдарын дүргедедирин ол сапаллаан. Амгы үениҥ амыдыралы ону кылырының эргежок чугулазын негеп келген. Бүдүрүп турар продуктуларның шынарын экижидеринче кичээнгейни ол угландырган. Хереглекчилерниҥ эргелерин камгалаар дугайында Хоойлу бар, ону сагыырын айыткан. Фондунуҥ акша-хөреңгизин биче бүдүрүлгелерге чээлиге бээрде кандыг адырны хөгжүдүп, сайзырадырынче угландырарын баш удур планнап алгаш, үлээрин Ч. И. Доспан саналдаан, ону алыр дээш кижи бүрүзүнге бериптери ажыктыг болбас.

Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиҥ чанында сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткиир база адааннажылганы хөгжүдер фондунуҥ чиҥгине директорунуҥ хүлээлгезин күүседип турар Н. Н. Петров хуралга чүве чугаалаан. Россия Федерациязының девискээринде тургустунган биче бүдүрүлгелер канчаар ажылдап турарының байдалының дугайында чыылганнарга таныштырган. Рынок экономиказынче шилчилгенин бо берге үезинде акша-көпеектиҥ чогундан техниканың, дериг-херекселлериниҥ, кывар-чаар материалдарның, электри энергиязының өртек-үнези улгаткынындан дыка хөй улуг бүдүрүлгелер хагдынган, чамдыктары мурнунда турган туружун чидирип, эвээш продукцияларны бүдүрүп турар. Ооҥ-биле чергелештир биче саарлыкчы ажыл-чорудулга, тодаргайлаарга биче бүдүрүлгелер хөгжүп, эвээш эвес эргежок чугула продуктуларны бүдүрүп турар. Ынчангаш чурттуҥ экономиказын хөгжүдер херекке салыышкынын киирип турар болу берген. Ынчангаш биче бүдүрүлгелерни деткиириҥче, дуза көргүзеринче Чазак кичээнгейни салгаш, комитетти, фондуну тургусканын ол чугаалаан, оларныҥ ажыл-чорудулгазынга доктааган. Комитет болгаш фонд биче эвес ажылды кылып чоруткан, моон соҥгаар-даа чорудар. Фонд келир чылын биче бүдүрүлгелерге чээли бээрин бо чылдан көвүдедир. Оон ыҥай хоойлу төлевилелин ажылдап кылган, ону Күрүне Думазынга чугаалажып көөрү-биле киирген. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы хөгжүдериниҥ программазын ажылдап кылырының эргежок чугулазын айыткан.

Тыва Республикада биче бүдүрүлгелерни хөгжүдериниҥ кончуг улуг аргалары, курлавырлары бар, кайгамчык бай, байлак чер дээрзин Н. Н. Петров чугаазынга онзалап демдеглээн. Бо бүгүнү чогумчалыг хөгжүдер, ажыктыг ажылдаар биче бүдүрүлгелерни көвүдедирин чугулага көрген. Оларны деткиирин, фондудан чээлилерни бээрин аазаан. Тываның биче бүдүрүлгелерге дузалаары-биле фондудан 500 миллион рубльди бээрин чоокта чаа шиитпирлээнин дыңнаткан, ону удавас шилчидиптер. Ооҥ соонда база акшаны бээр. Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткиир Тываныҥ фондузунуҥ ажылын экижидеринче кичээнгейни салган. Сайгарлыкчыларны өөредир төптү Тывага ажыдар, ооҥ кафедразын кайы-бир дээди өөредилге черинге тургузар дугуржулга чедип алдынган.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамызының сайыды Ч. С. Монгушка сөс берген. Яамының ажыл чоктарга кандыг деткимче, дузаны көргүзүп келгенин, немелде ажылдаар черлерни тывар дээш чүүү кылганын, улустарны чаа мергежилге өөредир дээш кандыг хемчеглерни ап турарын таныштырган.

«Вера» биче бүдүрүлгениҥ төлээзи В. Ч. Көк. Кызылда хуужуткан болгаш хуу бүдүрүлгелер ассоциациязындан Сат Чимит-Доржу, тыва-моол араттар каттыжышкынының директору С. Монгуш болгаш өскелер-даа хуралга санал берген. Олар канчаар ажылдап турарын, кандыг бергелерге таваржып келгенин, моон соҥгаар чүүү кылырын эш-өөрүнге дыңнаткан.

Тыва Республиканың Чазак Баштынының бирги оралакчызы, ТР-ниҥ даштыкы экономиктиг болгаш чурттар аразының харылзаалаарының сайыды В. Б. Салчак хуралдың түннелин үндүрүп тура, чуртта болгаш республикада акша-көпеек талазы-биле байдал берге-даа болза биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткип турганын, моон соҥгаар деткиирин ол чугаалаан. Биче бүдүрүлгелерге деткимче көргүзүп турган фондуларга база бир фонд немежирин ол дыңнаткан. Ол дээрге РФ-тиҥ Монополияга удур политика болгаш чаа экономиктиг структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединиҥ фондузу болур. Кожууннар, хоорайлар, сумулар чагырганың удуртулгазы биче саарлыкчы ажыл-чорудулганы хөгжүдеринче сагыш салыр үе келгенин ол айыткан.

Хурал чугаалашкан айтырыг талазы-биле резолюция-доктаалды хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты А. Ф. Кожевниковка тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Аныяктарны Чепсектиг Күштер албанынга белеткээринге ачы-хавыяазы болгаш хууда киирген үлүг-хуузу дээш Тыва Республиканың шериг комиссариадынын учет болгаш кыйгыртыышкын талазы-биле инспектору Алексей Филиппович КОЖЕВНИКОВКА «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1994 чылдың декабрь 22

№ 221.

В. Д. Омеленчукту, Н. Ф. Францевичини Тыва Республиканың Президентизиниҥ Хүндүлел бижиибиле шаҥнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Аныяктарны Чепсектиг Күштер албанынга белеткээринге хөй чылдарда үре-түҥнелдиг күш-ажылы дээш халажылгада подполковник Василий Дмитриевич ОМЕЛЕНЧУКТУ,

Николай Федорович ФРАНЦЕВИЧИНИ

Тыва Республиканың Президентизиниҥ Хүндүлел бижиибиле шаҥнаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1994 чылдың декабрь 22

№ 222.

Кызыл хоорай.

АЖЫК-ЧАРЛЫЫ ХЕВЭЭР АРТАР

Эрткен неделяда РФ-тиҥ Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниҥ талазы-биле эрге-хоойлу сагылгазын хынаар болгаш бүрүткээр девискээр эргелениҥ хөй-иитти чөвүлелиниҥ хуралы болун эрткен. Аҥаа чамдык республика солуннарының редакторлары, телерадионуҥ ажылдакчылары — чөвүлелдиҥ кежигүннери киришкеннер.

Девискээр эргелениҥ начальниги С. А. Баир ук албан черинин чаа дүрүмсаавыр хевириниҥ төлевилелиибиле таныштырып, ооҥ кол угланыышкынларынга, уткашынарынга доктааган. Мурнунда турган парлалганың болгаш массалыг медээлериҥ хостуг чоруун камгалаар хөй-гаарал черинин ат-сыны эде адаттынын өскерилее-даа, ооҥ ажыл-чорудулгазынын кол принциптери — парлалганың ажык-чарлыг, хостуг чоруу, эрге-хоойлунуҥ хажык чок сагылгаазы хевээр артар деп, ол демдеглээн.

Массалыг медээлер чепсектериҥе хамаарышкан административтиг харыысалгаларның хоойлу талазы-биле тодаргай үүүлдериниҥ негелдери-биле кыска таныжылганы чөвүлел кежигүннери база дыңнаанар. Ол болза массалыг чепсектериҥ продукциязын бүдүрүп азы тарадып турган рыбнай хажыдыышкыннары дээш, РФ-тиҥ административтиг эрге-хоойлу талазы-биле оныаажыр харыысалгалар дугайында дүрүмпер-дир.

Үк хуралга хөй-иитти чөвүлелиниҥ чеди кижи составтыг чаа кежигүннерин бадылаан.

Михаил ДУЮНГАР.

ЧЕЧЕН РЕСПУБЛИКАДА БАЙДАЛГА ХАМААРЫШТЫР

МОСКВА. РФ-тиҥ Президентизиниҥ чанында Айылчок чорук чөвүлелиниҥ хуралы дүүн, понедельникте Борис Ельциниҥ даргалаанында-биле болун эрткен. Чечен Республикада дүшкүүрлүг байдалдың политиктиг болгаш шериг айтырыгларын хуралга бүгү талалыг сайгарып көргеш, шиитпирлерни хүлээп алган. Чечнига конституциялыг хоойлу-дүрүмнү катап тургузарынче, ында дүрүм чок езу-биле тургустунган чепсектиг отрядтарны тарадып дүжүреринче, оларның боо-чепсээн хураарынче ол шиитпирлер угланган.

Россияның кургаг чер шериглериниҥ кол командылакчызының бирги оралакчызы генерал-полковник Эдуард Воробьев тускай медеглел кылгаш, ол албан-дужаалдан халажып дүжерин дыңнаткан. Чылдагааны: Чечнада Россияның шериглерин командылаар дугайында РФ-тиҥ камгалал сайыдының дужаалын генерал Воробьевтуҥ күүсеттээни. «Чечнияда кым дээрбечил, а кым аҥаа кижил» деп айтырыгны тодаргайлаарга берге болун турар» деп, ол медеглээн.

ГРОЗНЫЙ. Генерал Дудаевтиҥ шериг штавының дыңнатканын езугаар алырга, Чечняның найысылалының соҥгу-чөөн талазынга туруштар камгалаан тулчуушкуннар сөөлгү хүннерде болган. А РФ-тиҥ Чазааның түр парлалга албанының дыңнатканын езугаар алырга, Грозный хоорайны Россияның шериглериниҥ бүрүн бүзээлээри доозулган. Сибирьниҥ шериг округунуҥ полктарын, а ол ышкаш далайның чалаг шериглерин Чечняже немей чоруткан. Ынчангаш Чечен Республиканың найысылалынче шиитпирлиг шавар халдаашкын чоокку үеде эгелээр деп, РФ-тиҥ Президентизиниҥ бүрүн эргелиг төлөөлекчизи Николай Егоров журналистерге дыңнаткан.

Чечняның найысылалында дыка берге байдал тургустунган. Хоорайда электроэнергия хандырылгазы, телефон харылзаазы үзүлген, дескеннериҥ саны улам-на ковудээн. Ында президент ордузун камгалаары-биле опол-ченнериҥ күштүг отрядын мөөнээн.

ТЕГЕРАН. Иран найысылалдың радиозунуҥ дамчыткаанын езугаар алырга, Чечен Республиканың президентизи генерал Джохар Дудаев «Ислам конференция» деп организацияга бижик чоруткан. Ол документинде Каттышкан Араб Эмираттарның солуннарының бирээзинге парлаан. Чечнига дузаны көргүзерин, тайбың чугаалажыышкыннарны организастаарын «Ислам конференциязындан» Дудаев дилээн.

ГРОЗНЫЙ. РФ-тиҥ Федералдыг хуралының Федерация чөвүлелиниҥ даргазының бирги оралакчызы Рамазан Абдулатипов Чечен айтырыгына хамаарыштыр чугаалажыышкыннарны эгелээринче РФ-тиҥ Президентизин кыйгырган. Чечен Республиканың парламент делегациязы-биле чугаалажыышкыннарны кылыр сорулга-биле 11 кижи составтыг делегацияны тургускан Абдулатипов дыңнаткан. Ынчалдыг чугаалажыышкыннарны Дагестанның девискээринге кылып болур деп, ол санап турар.

МОСКВА. РФ-тиҥ Чазааның парлалга албанының дыңнатканын езугаар алырга, декабрь 23-ке чедир Чечняга Россияның шериглериниҥ чидирин 44 кижи четкен. 116 солдаттар болгаш офицерлер балыгланган.

(РосИТА — СЧТА).

Делгелгеден репортаж

БОТТУҢ КҮЖҮ, БОТТУҢ УГААНЫ

Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы хөгжүдериниҥ талазы-биле республика чөвүлел хуралынга бараалгаткан делгелге Кызыл хоорайның, кожууннарның чурттакчыларының ус-шеверин, тывынгырын херечилеп турар. Чаныш-сыныш чок, кадыг-дошкун шилчилгелиг үе-чада адаан-мөөрейн-биле, чижилгези-биле онза ылгалдыг. Кымның кандыызы, хире-шаа маргыш чогу-биле бо хүннерде көскүзүбиле тодаран олурар.

Ажылдаар черлерни бодунуҥ күжү, бодунуҥ угааны-биле тургузуп, берге байдалдарга таварышканнарга боттуг дузаны чедирип, сагыш човаа чоруурларны чоп мактап, оларның дугайын солун, сеткүүлдерге хөй-биле чырыдыар деп негеп турар болгай. Ол дугайын бодап, делгелгениҥ бир кезиин сопуургап көрдүм. Рынок харылзааларының үезинде продукцияны бүдүрери ажылдың үүгле шоолуг эвес кезии. Ону улаштыр шимчедири негеттинин келир. Белен чиир чем, кедер хеп болу бээринге чедир орук узун болдур ийин.

Делгелгеде аъш-чемниг садыгжыларның продукциялары элээн сайгарлып туру. Чогум соок чем шоолуг шимчеведи. Үүге дээрге Чазак бажыңының хуралдаар залы, өске-даа кабинеттери сериин чорду. Садыгжылар-биле таныштым. Кызылда «Кежик» фирманың «Минутка» кафетерийинин эрес-кежээ, тудунгур-кавыңгыр төлээлери болду.

Оларнын ажылынын культуразының дугайында каш сөс. Кеттингени шевергип, бажының дүктериниҥ халайган хылы безин көзүлбес, арышпары, холдары арыгсилиг. Эптиг-эвилен-даа. Ол бүгү талалары-биле садыш алыкчыларны боттарынын талазынче тырта шаап алган. Бедик профессионализм деп чүве ол-ла болгай. Шак ындыг кижилер Тываның садыг черлериниҥ бүгү хевирлеринге агаар ышкаш херек болуп турары билдингир. Ол деннелге аныяк кижи бүрүзү чедип болур деп бодалдыг мен. Үүгле белеткел, сопуургал болгаш үүткүл херек.

Тыва-моол үлетпүр-садыг каттышкан «Тес» компанияның делгей салган бараапары бичежек столдун кырын ээлей шып алган. Делгелгениҥ ээлериниҥ бирээзи ооҥкум, томаанныг бүдүштүг херээжен кижи-биле элээн чугаалаштым. Үүге дээрге ооҥ барааннары өске сайгарлыкчылардан орончок ылгалдыг ышкаш. Садыглардан бо чоокта көрүп көрбээним, шевергип, аянчок эжеш уктарны чадыгда делгээн. Чайгы майыктаашка тааржыры хөлчок. Кыдаттан, кожа девискээрлеривистеҥ, крайларывыстан бисче хөйү-биле кээп турар хээрек шокар уктардан орончок ылгалдыг. Тус черге бүдүрген продукцияны холга тудуп, чарашсындым.

— Садыш алыйн, өртээ чежел? — деп айтыра каапкан болдум.

— Амдыызында сатпайн турар бис — деп, ооҥ ээзи харыылады. —Үүге дээрге бо уктарны өөредилге курстарының белеткелинде аныяк уруглар шенеп бүдүрген. Чаа мергежилге 1,5 ай дургузунда өөренгеш, оларның шору углуг апарганы ол. Чогум өөренир ужурлуг хуусаазы үш ай болгай — диди.

— Оозу хамаан эвес, меҥээ черле садыш көрүнер — деп элээн ыйыттым.

— Этикетказы безин чок бараан-дыр — дээш, З. М. Шойжулчан шуут ыпавзды.

Бурунгаар көөр сайгарлыкчы кижиге таварышкан болдум. Эдилелди бүдүрери, саарары тускай үе-чадалыг чүве болгай. Ылаҥгыя шенелде, экспертиза деп хуусаа база бар. Ол чорудулгаларга тускай көрдүнген шак-үе онза шылгалдалыг. Садыш алыкчылар ону эчизинге чедир билбес болгаш садыш ап-ла турар. Сөөлүнде ол хептер кижиниҥ кадыкшылыңга шуут таарышпас-даа болур. Каяа бүдүргени, ооҥ кандыг шынарлыы колдуунда эскертинмейн артар. Акша сүрер, ат-алдарын бодавас чоруктар эзниҥ бодунга удур багай болуп турары иллеҥ ышкажыл? Зоя Махоевна Шойжулчан ындыг эвес болганы ол. Бурунгаар көөр сайгарлыкчы-дыр деп үстүнде демдегледим.

Компаниянын шенеп бүдүргени өг шывар ак пөс дүрүг база чараш, эптиг чорду.

— Амдыызында бо пөс чымчак болуп турар, бир эвес сугга суптар болза, кадыг бээр — деп, З. М. Шойжулчан тайылбырлады.

Бязь деп пөстүн кескиндилерин база көрдүм. Моон соҥгаар ол пөстү массалыы-биле бүдүрүп эгелээр. Компаниянын-ла, моол, ооҥ сөөлүнде чоортур кыдат постаавычыларының улуг дуржулгазын өөренир, оларныҥ технологиязын шиҥгээдип алыр чер болу бээр. Тыва оолдар, кыстар бөгүнде ук черде улуг чүткүл-биле курстарда өөренип чоруп турарын моон мурнунда хүннерде аҥаа барын чедип, сопуурган көрген мен. Шуудай бээр болза, ажылдаар черлер каттышкан компанияга хөйү-биле ажыттынар. Келир үе, чалыы салгал, тыва чон дээш шын сеткилби-биле хөделип, демисежин чоруур ак сеткилдиглер аравыста хөй-дүр дээн хөөнсеткил мени бүргеп турду.

Бо удаада үүгле ийи коллективтин делгелгезин чырыдып күш четтиктим. Делгелгеде ооҥ-даа өске ус-шеверлер бар чорду. Ол дугайын дараазында удаада чырыдар мен.

Арапчок ОКСУР.

Чагыргалар: хүн бүрүдениң ажылы

МЕРГЕЖИЛДИГ ЭМЧИЛЕР, ШАГДААЛАР НЕГЕТТИНИП ТУРАР

Эрзин кожуунда чонну ажылга тургузар төптүң директору Бинза Лопсановна Самбууга ужурашкаш, ооң ажыл-чорудулгазын чугаалап бээрин дилээн мен.

Бо хүннерде ажыл чок деп бадыткал бижик алган 144 хамааты бүрүткеттинген. Ажыл чок улусту ажылга тургузар талазы-биле чогуур хемчеглерни ап келген. Эң ылаңгыя аныяк-өскен-биле элээн ажылды чорутканын ол эгезинде демдеглээн. Бо чылын янзы-бүрү өөредилге черлеринче 14 кижини өөредип чоруткан. Оларның аразында дааранып, аргыырынга 2 кижини, баш таарарынга 2, радиотелемастерге 1 кижини өөреткен. Өөренир күзелдиг улусту ам-даа чорудар.

Ажыл чоктарга ажылчын туруштарны тыварының талазы-биле удуртукчулар-биле чугааны доктаамал кылып келген. Бо чылын 61 кижини ажыл-биле хандырган. Төптүң ажылдакчылары суур бүрүзүнче үнүүшкүннерни кылып, ажыл чок хамаатыларны учётка тургузуп турары чонга таарымчалыг. Ол ышкаш Россия Федерациязының «Чону ажылга хаара тударының дугайында», «Күш-ажыл дугайында» хоойлуларын, РФ-тиң Чазааның бадылааны «Ажыл чок хамаатыларны бүрүткээринің чурумунуң болгаш ажылчоктарга пособие тыпсырының негелделериниң дугайында» саавырны кожуун иштинде шупту күш-ажылчы коллективтерге таныштырган. 9, 11 класстарның доозукчуларыбиле ужуражылгаларны чоруткулаан. Кожуун чагыргазының коллегия хуралында Нарын суурда ажыл чоктарны ажылга хаара тударының талазы-биле суму чагыргазының ажылының дугайында дыңнаан.

Ажыл чок хамаатыларны түр ажылдарга хүлээп алырының талазы-биле удуртукчулар, тус чер чагырга даргалары-биле тускай керээлерни чаргылаан. 68 кижини ажылга хаара туткан. Ажыл чок турган 4 кижи сайгарлыкчы ажылче шилчээн, 6 кижи араттаан. Чонну ажылга хаара тудар төптүң ажылчорудулгазының байдалының дугайында ай санында коллегия кежигүннериниң, удуртукчуларының мурнунга илеткеп турар.

Ажыл чок арткан азы кызырлыышкынга таварышкан таварылгада ажыл чок деп бадыткалды алырының дугайында тайылбыр ажылын чон ортузунга чорудары эргежок чугула. Чүге дизе чамдык удуртукчуларның талазындан кызырылдага таваржыр ужурлуг кадрларны баш удур сагындырар, дыңнадыр талазы-биле хемчег албайн турар фактылар хөй таваржып турар. Ажыл чок улустуң күш-ажыл дептиринде долдурулга бижидилгелериндe албан, бүдүрүлге, ажылагый черлериниң кадрлар киллистериниң ажылдакчылары частырыгларны болдуруп, «Күш-ажыл дугайында» Хоойлунуң тодаргай пунктуларын айытпайн турар.

«Ажыл чок хамаатыларны бүрүткээринің чурумунуң болгаш ажыл чоктарга пособие тыпсырының негелделериниң дугайында» саавырга хамаарыштыр бодумнуң бодалымны илередиксеп тур мен деп, ол чугаалады. Чүл дээрге, бодунуң туразы-биле ажылдан үнген улусту база бай-шыдалдыг, өнчү-хөренгилиг, хөй мал-маганныг хамаатыларга ажыл чок деп бадыткалды тыпсырының талазы-биле саавырга тускай пунктуларны киирзе чогуур. Ынчанмас болза, ай санында демдегледип каан, акшазын өй-шаанда ап чоруп турар болур-дур.

Ажылывыста бергедээшкиннер болганчок-ла таваржыр-дыр. Агробанкыдан шилчидилге операциязы ооңум чоруп турарындан ажыл чок улустуң ай санында алыр ужурлуг пособие акшазы саадай бээр база бүдүрүлгелерден, ажыл-агыйлардан, албан черлеринден бистиң агар санывысче шилчидилге үезинде чорбайн турар.

Бистиң кожуунга тускай мергежилдиг шагдаа ажылдакчылары, дээди эртемниг эмчилер негеттинип турар. А бистиң төпте учётта дээди эртемниг зоотехниктер, мал эмчилери, бухгалтерлер база киномеханиктер, чолаачылар, трактористер бар. Оларны ажылга хаара тудар, тургузар талазы-биле ажылды амдаа доктаамал чорудар апаарын Б. А. Самбуу түңнелинде чугаалаан:

Дайынчы **ДАМБА-ХУУРАК.**

Араттарның айтырыглары

САРЛЫК ЭЪДИН КАНЧААРЫЛ?

Эргим редакция, солунга чагаа-даа бижип көрбээн мен. Мөңгүн-Тайга кожуунда «Пөштүг-Чарык» арат ажыл-агыйының директору кижи мен. Ажыл-агыйымда муңгашталы берген айтырыгга таварышкаш, «Шынның» номчукчулары-биле сеткил-сагыжымны үлежикседим.

Республиканың кожууннарында болгаш ажыл-агыйларда, ылаңгыя араттарда мал продуктуларын садып саарары улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Республиканың Чазаа чыл төнчүзүнге чедир ажыглаары-биле федералдыг бюджеттен 5,7 миллиард рубль чээли алган болгаш ону арат ажыл-агыйларындан болгаш чоннуң хууда малмаганын садып алырынга чарыгдаарын шиитпирлээн. Эң улуг бүдүрүлгелерден Кызылдың эът комбинадынга 1 миллиард 850 миллион рубльди, ооң иштинде араттардан болгаш чондан эът садып алырынга 900 миллион рубльди берген.

Ол болуушкунга кайы-даа черлериниң араттары өөрүп турар. Чогум херек кырында байдалдың кандыызын билбес мен. Ол дугайында медээлерни ажык-чарлыг болдурарындан эът комбинаттары, республика чергелиг көдээ ажыл-агыйның удуртур органнары, оларның чамдык ажылдакчылары, тускай эртемниглери чажырын турар ышкаш. Солунда парлап каан чамдык медээлерни, чагааларны көөрге безин илдең болуп турар-дыр. Кызыл-Мажалыкта эът комбинадының директору хүндүлүг Вячеслав Дүтеп-оолдуң чагаазын безин алырга аан. Чээли-биле алган акша-мөңгүннүң шимчээшкини эки билдинмес чорду. Ол дарга харын ажылының байдалында чамдык бергедерни бижип, номчукчуларын сонуургадып турар-дыр.

Кызылда эът комбинадының удуртулгазы, тускай эртемниглери күрүнеден ап алганы хөй түңнүг чээлизиниң дугайында ыыттавайн турары эддептиг. «Шын» солунга Кызылдың эът комбинады эът хүлээп ап турар. эът дужааган хуу чоннуң акшазын туда-даа, шидчидилге аргазы-биле-даа чорудуп турар дээрге, Кызылга чедип келдивис.

Мөңгүн-Тайга биле Кызыл хоорайның аразы херии-ле болдур ийин. Чарлал дыңнаан, аттаныпкаш, орукка хөй чарыгдалды үндүрдүүс. Кызып чораан чедип келириниске, ук будүрүлгениң ажылдакчызы «сарлыынар эъдин албас» бис деп барды. Чүге дээривиске, «Сибирь язвалыг» дээр болду. Ужуруп тайылбырладып алыр дээш ооң-биле кожа кылаштажып чугаалаштым Мойну бугадингир. Бир эвес аарыг болза, бистиң эмчилеривис чүге чөпшээрелин бергени ол. Эът комбинадының ажылдакчызындан тайылбыр алыры берге чүве болза, күрүнеии бо будүрүлгезинге Тыванын кол ветеринарларын чүге олуртуп калбас чүве ирги?

Сарлыктарывысты күстен бээр тарып турган, ооң бажы база онча-менди. Азыраш өсүрүп чаңчыккан сарлыывыстан башка өске мал бисте шала чегей. Тараа болгаш мал чемнериниң культуралары тарып өстүрер арга бисте чок. Амыдыралывыстың кол үндезини — сарлык ажылы.

Шыны херек, тас, анаа ипек эъдин чип көрбээн мен. Чүге дээрге сарлык эъди ооң-даа мүнаүг, ооң-даа амданныг чем болгай. Безин чадаарда сарлык өдөк кыдыында сазаң өөт безин чивес-тир ийин, Тайганың эм оттарының дөзыл-дамырын тура соп чиир. Ынчангаш дылы безин бижек дег чидиг мал. Сарлык эъди холуп чоруур тыва хөрээжен кижи ам-даа эъттиң экизин чивээн, Тывазын эки тапывас, ыштыг-бустуг Кызылда өрөэлинден ырадыр үнмээн кижи-дир деп сапаар мен.

Ынчангаш Мөңгүп-Тайганың сарлыының эъди меңги ышкаш арыг деп Кызылдың эът комбинадының ажылдакчыларынга тайылбырлап туру мен. Күрүнеиң чээлиге берген акша-мөңгүнүнүң шын чарыгдалын Көдөө ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының ажылдакчылары хыналдага доктаамал алырын сүмеледим. Чүге дээрге бюджеттин акшаландырыышкының бис ышкаш бөдүүн ажыл-ишчилер дуглап турар болгай. Бистиң эрге-ажыывысты камгалап шыдавас эрге-чагырганың ажыы чүү боор. Бо олуругларны хомудаан сеткилим-биле бижилим. Эпчок чамдык чүүлдер бар болза, бир янзы кылдыр солунуң номчукчулары коорлер ыйнаан.

Алена САЛЧАК.
«Пөштүг-Чарык» ажыл-агыйының директору.

Мөңгүн-Тайга биле Кызыл аразы херии-ле болдур ийин

ХАЖЫДЫЫШКЫННАРНЫ ИЛЕРЕТКЕН

Хандагайты суурнуң магазиннериниң, ниитиниң чемненилге черлериниң, саарлыкчыларның канчаар ажылдап турарын кожуунның иштики херектер килдизиниң, СЭС-тиң, хереглекчилериниң эргелерин камгалаар ниитилелдиң төлээлекчилериниден тургускан комиссия хынап көрген.

Хыналданың түңнелинде эвээш эвес четнестер илереттинген. Кожпонуң болгаш хуу магазиннериниң хөй нуруузунда бараанныың өртектерин аспаан. Садыгжылар тускай халаттар, бөрттер чок ажылдап турар. Оларның чамдыктары эмчи шинчилгезин эртпээн болган. Аалчылар бажыңында буфетте ажылдакчылар халат, бөрт чок ажылдап турар. Чем кылып турар эъдин мал эмчилери хынаваан, ооң тускай шынзылга бижии чок.

«Буланныг» столоваяның арыг-шевер байдалы багай. Ногаа аймаан эът-биле кады кухняда оваалап каан чыдар. Чоннуң чемненир өрээлин чугбаан, хирлиг, Базаар шөлүнде сес сайгарлыкчының чүгле чаңгызында садыгларын эргениң документизи бар, өскелериниде чогу илерээн.

Хыналда чоруткан комиссияның илереткен четнестерин эдериниң талазы-биле сүмелерни хамаарышкан организацияларның удуртукчуларынга бергеп.

Памажаан КУУЛАР.
Өвүр кожуун.

● *Чылдар болгаш кижилер*

КАДЫ ӨӨРЕНИП ЧОРДУВУС

1940 чылда Межегей сумузунуң (ынчан суму даргазы Опушпай Оюн) сумуга эге чада школазын, ол ышкаш столоваяны тудар, аңаа ук сумунуң арат чоннарының ажы-төлүн өөредири-биле тускай онза шиитпирни хүлээп алган. Ынчангаш ук сумунуң хамаатыларының, өг-бүле бүрүзүнге, ооң иштинде суму даргазыдаа, ол ышкаш сумунуң пам үүрүнүң секретары-даа шупту катай хаара он чудукту белеткээш, халаска эккээрни онааган турган.

Тус сумуга столовая, школа тударының дугайында сумунуң арат чопунга баш бурунгаар сагындырып, суртаал ажылын кылган-даа. Ынчангаш суму чагыргазының бот-идепкейин сумунуң араттары чөпсүүрү, оны изиибиле деткээннер. Школа, столоваяның тудуун кылыры-биле сумунуң эң-не дээре бызаңчыларын чыгган. Аңаа эң-не идепкейлиг ажылдааннар: Ичин-Хорлуу Оюн, (удуртукчузу), Дажы-Дондуп Оюн, Күрженей Оюн, Эрги-Хелиң Оюн, Мөңге Оюн, Дажы-Саң Оюн, Даржаа Оюн, Мунбалдай болгаш өскелер-даа.

1941 чылдың сентябрьның 1. Ынчан немец-фашистиг, титлержи Германияның ССРЭ-биле кожа-хелбээ найыралдыг чурттаар деп керээлиг турган-даа, ССРЭ-ни эжелеп алыр дээш өөр езубиле халдааны, хаанныг даанының өгелээнинден бээр ийи ай бичин-ле ажа дүжүп турган үеэи ол.

Чаа ажыттынган школавыстың эргелекчизи Оюн Саңгы-Бадыраа Опаа оглу. Ол чүү кижил дээрзин делгеренгейнибиле бижиир боладым.

Ук болу Межегейниң Алаакка төрүттүнген. Кызылдың каттышкан школазынга башкы салбырын эң-не баштайгы дооскаппарның бирээзи. Ооң орустан чугаалан турарын дыңнаан, кижи ынчан шуут магадаар чүве. Эргелекчивистиң чурук чуруурун чүү дээр. Маркс. Энгельс, Ленин, Сталинниң чуруун ол-ла олчаан чуруп каар турган. Школаның бүгү-ле кааскалгазын ол болукылыр. Чурук-кааскалга талазы-биле бистиң школавыс кожуунуң кайы-даа школаларындан ажыг турган болтай. Башкывыс, эргелекчивис хостуг шактарын күш-культурага үнүрер турган. Хаакка, конькиг, хол, бут бөмбүүн ойнаарынга дендии ынак. Дыштанар хүннерде бажыңынга черле олурбас. Дүүргезин азы сыгыр октуун чүктепкеш, тайгалаар.

Бистиң школавыс 3 класска чедир өөренир. Ооң соонда 4 классты Бай-Хаак 7 чыл школазынга уламчылаар турган. Бистиң школавысты ийи чыл эргелекчилээн соонда Саңгы-Балыраа башкыны кожуун төвүнүң Бай-Хаак школазының директорунче деңшидипкен. Бай-Хаак школазын элээн каш чылдарда директорлаан соонда, ол Кызылдың № 2 тыва ортумак школазынга тыва дыл, литература башкылаан.

Ооң соонда чылдарда ол Башкылар билии бедидер институттуң тыва дыл килдизиниң эргелекчизинге үр үеде ажылдаан. Башкывыс амыдыралының сөөлгү чылдарында Чөөн-Хемчик районнуң Хайыракан ортумак школазынга ажылдап чораан. Ол үш оол, үш кыстың адазы. Олар ам кижи бүрүзү тускай өг-бүлелиг. Кызылда болгаш Улуг-Хем, Таңды кожуунларында ажылдап, чурттап чоруурлар. Оларның иштинде эмчи, башкы, механизатор, малчын, саанчы-даа кижилер бар.

Сумуга чаа школа ажыттынганы-биле холбаштыр, Тыва Арат Республиканың Чырыдыышкын ламызының сайыды Ооржак Лопсаңнаарның дужаалы-биле хын дээн аныяк башкылар база келгилээн. Кымнарыл олар? Багбуужан Иргит Мадай кызы. Ол мугур 70 чыл буруңгаар Эрзин кожуунуң Сөөлчерге арат малчын өг-бүлеге төрүттүнген. ТАРЭ, ТАРН кежигүнү. Ол база-ла Кызылдың каттышкан школазының башкы сургуулун тергиин эки демдектерлиг дооскан башкы чораан.

Багбуужан бистиң класстың удуртукчу башкызы. Ол хол бөмбүү ойнаарынга дыкала ынак. Ырлап, танцылаан турда, шуут-ла артист. Суббота санында ада-иелерге концерт көргүзүп турган бис. Бистиң клазывыс үргүлүле бирги черге үнер. Башкывыс моол улустуң «Байла Моол» деп ырын, моол, тыва дылларга, грузин улустуң «Сулико», орус улустуң «Хову-ла, хову» деп ырларын бадыыптарга, көрүкчүлер катап-катап адыш часкап, дилээр чүве-ле болгай.

Дүрген эге чада школазының ажыттынганындан бээр ам 55 чыл эрткен-дир. Ынак башкывыстың кайгамчыктыг чараш үнүп ам-даа сактып чоруур-дур мен. Үшкү классты шуптувус чедишкиниг доостувус. Башкывыс бистиң-биле байырлажып турган, дараазында үүлдү чугаалаанын ам-даа утпаан мен. Тыва Арат Республиканың Чырыдыышкын ламызының дужаалын езугаар бо күзүн өске кожуунга ажылдаар болдум дээн. Бистерге дыка-ла хомуданчыг апарган чүве. Башкывысты дыка-ла хүндүлээр бис. Багбуужан башкы 1943 чылдың сентябрьның 1-де каптан Кечил-оолга командылаткан тыва эки турачы эскадронуң дайынчылары-биле кады ССРЭ-ге болчуп, фронтуже аъттанган. Ол бодунуң дайынчы эштери Байлак Ооржак Чүлдүм кызы, Дарья Куулар Намзырай кызы, Севил Ооржак Матпаа кызы, Алимаа Монгуш Бөдүрукчу кызы, Бичен Ховалыг Терек-оол кызы, Часкал Сарыглар Допуй кызы, Сыпаа Кыргыс Доңмит кызы, Норжуң Кыргыс Балчыр-оол кызы, Полина Оюн Чизепей кызы-биле кады Украинаның Ровно, Дубно хоорайларын, ол ышкаш хөй-хөй чурттакчылыг суурларның чопун фашизмниң кара аспаандан хостаар дээш эрес-дилим демисешкеш, төрээн Тывазынга ээп чаныр келген. Башкывыстың маадырлыг чоруун ССРЭ-ниңдаа, Тыва Арат Республиканың-даа чазактары бедии-биле үнелээн. Ону ССРЭ-ниң чазаа «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль-биле, а ТАР чазаа Күш-ажыл ордени-биле шаңнаан.

Ол фронтудан ээп келгеш, төрээн чери Бай-Дагга баштайгы организастаан Бай-Даг аттыг МЧАЭ-ниң бут кырынга быжыгын тургустунарынга ол идепкейлии-биле киржип турган. Хүндүлүг ынак башкывыс амгы үеде бистиң аравыста чок.

Бистерни «А» деп үжүктен эгелеп өөреткен, бичеселкилдиг, бөдүүн, ажылынга ылап-ла бердинген башкывыстың овур-хевири ам-даа мээн караамда чуруттунуп чоруур ийин. Өске башкылар кымнарыл? Көк-оол Оюн, Хүрен-оол Оюн, Доржу Оюн олар база-ла Кызылдың каттышкан школазынга башкынын үш ай хуусаалыг түр сургуулун эки билиг-биле дооскан башкылар болганнар.

Чаа школаны ажытканынга тураскааткан байырлыг хурал мээң сагыш-сеткилимде амдаа уттундурбаан. Школа эргелекчизи Оюн Саңгы-Бадыраа класссчыларны база-ла сактып олур мен. Байлан-кыс Оюн, Көк-кыс Оюн, Шыпакпан Оюн, Өшкү-Саар Оюн, Куңгаажан Оюн, Көк-оол Оюн, Борбуй-оол Оюн, Кызыл-Уруг Монгуш, Даңзы-Белек Монгуш, Кодан-оол Куулар, Семдерек Ондар, Карбы Ооржак болгаш өскелер-даа. Чамдык эштеримниң аттарын уттупканымга буруумну минии олур мен. А бодум дугайында каш сөс. Кызылдың башкы училищезин, башкы институдун дооскам. Совет Армияга шериг албаныы Кыдат Улус Республиканың девискээринге эрттирдим. Көрей дайынын көрүштүм.

Башкылап, школа директорлан, партия обкомунга парлалга шугумунга 30 ажыг чылдарның иштинде ажылдааш, пенсияже үндүм. Рынокту ырма сынчыг үезинде канчан аная олурар боор. Амгы үеде Тыва Республиканың Дээди Хуралының хаалгачы албан хүлээлгезинде ажылдап турар мен.

Ажылым бодунуң хиреченгези-биле харыысалгалыгдаа. Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазынга, азы ооң оралакчызынга, азы Дээди Хуралдың депутаттарынга баар дээш даргаларда, анаа бөдүүн хамаатыларда мени дамчын эртерлер.

Мээн чаңгыс классчы эштеримниң мен ышкаш кара бажы агарган, тун дег ак диштери курзук, чирик. Хар-назыны улгаткан Алдан ыракта ажа берген. Ынчалза-даа боттарының чурттан турар чергелеринде хире-шаа-биле хөй-ниитиниң ажылынга-даа идепкейлиг киржип чоруур дээрзинге бот-хууда бүзүрээр мен.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.
Кызыл хоорай.

Караамда ам-даа чуруттунуп чоруур

Тускай эртемнигниң тайылбыры

АҢНЫЫР ДҮРҮМҮНҮҢ БИЛИИШКИННЕРИ ХӨЙ

Төрээн черивис аң-мең-биле байлак. Чүгле сөөлгү он чылдарның дургузунда аңныыр дүрүмүн сагывас, тотчеглекчи чорук суурлар чоогунуң арга-ыарыларының, ховуларының аң-меңин барык хөй кезиин узуткан чок кылган. Чоок-кавызының койгуннары, эликтери болгаш чамдык чиңге аңнар колдуунда холчок эвээжээн. Суурлар аразының дыттарлыг борбак арыглары ээн калгылаан. Дыттарлыг арга-ыяштарның хөй кезиин суурларның, хоорайларның чурттакчылары одаар үүлге хөйү-биле эрттир ажыглан каапкан. Машина-техника, ылаңгыя илчирбелиг тракторлар эрткен шолдериниң аң оъду, чаагай одар-белчиирлер сандан үнүп турар.

Шөлче кайы хамаанчок үнүүшкүннер, кывар-чаар материалдарның үс-богу чүгле черлик аңнарга эвес, кижиниң бодунга, ооң тыныш органнарынга хоралыг болуп турар. Аргалыг болза, кымдаа кижи чүстүг сигенни сый баспас ужурлуг. Ынчангаш шаандагы тыва чоннуң идиктериниң думчуу безин орү көрүндүр кылдыр быштынган болгай. Ол дээрге чер кырында бүгү дириг амытаннарга, каракка көзүлбес, кулакка дыңналбас бүрүлбаазыннарга чымчак, эргелиг хамаарылганың демдээ-дир.

Угаан-сарыыл чок чоруктуң хайыдан чээөреннер, тогдуктар, аргар-кошкарлар барык читкен. Чээреннерни алгаш көөрге, чүгле бодунуң турар черинге доктаар, олар кайнаар-даа барбас. Өске чурттар, девискээрлер кезиир харык-шинек аң бүрүзүнче ховар. Ынчангаш боттарын камгалап черле шыдавас. Машиналарлыг, эки бооларлыг чилби-чазыйлар, төтчеглекчилериниң өске-даа талалакчылары Тываның девискээринде бары чажыт эвес. Ынчангаш Чазактың он бир дугааргы доктаалы-биле аңныыр дүрүмүн 1993 чылдың январь онда хүлээп алган.

Амыдыралывыска чугула ужур-дузалыг доктаал хүлээп аллыгандан бээр бир чыл чоокшулап олурар. Ынчалзаа ооң тайылбыры парлалганың болгаш массалыг информациянын системаларын дамчыштыр тыва дылга эвээш чоруттунган. Ылаңгыя республика чергелиг солуннарга безин хаая чырыттынган. Чүге дээрге аңныыр дүрүмнериниң талазы-биле эргехоойлуларны, дүрүм-саавыларны тыва дылга чедингир болгаш билдингир тайылбырларны кылыптар тускай эртемниглеривис ховар. Тыва дыл курлавырлары-биле эки белеткелдиг журналистер колдуунда «Шын» солунда мөөнөттинген.

Эртемденнеривис, тускай эртемниглеривис практика кырында орус дылды ажыглап турар. Профессионалдарывыстың чангыс талаланчак белеткели төрээн дылывысты «үнү чок» байдалга чедирген. Ынчангаш аңныыр дүрүмүнүң тайылбырын «Шыпның» арыннарын колдадыр чыгдар бис.

Аңныыр-тывыш ажыл-агыйлары моон мурнунда чылдарда кодээ амыдыралдан, хүннүң чугула хереглелдериниден хоорук турган. Ооң чорудуун республиканың, чурттакчыларының эрге-ажыктарынче чоокшуладыр сорулга-биле Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга каткан. Яамының Аңныыр курлавырларын чоп ажыглаар болгаш хайгааараар талазы-биле департаментизи анарган. Бо талазы-биле делгеренгей тайылбырны «Шынның» декабрь 2-де үнген дугаарында бижиним.

Аңныыр дүрүмүнүң билиишкиннери хөй. Бир дугаарында билии алыр үүлүвүс болза, аңчы деп кымыл ол деп айтырыгны тодарадыры болур. Ол кижиниң аңныыр дүрүмүн үрен, хажыдын чоруур улустардан ылгалын канчан тодарадын ап болурул? Аңныыр талазы-биле тускай шылгалданы эрткен кижи-дир. Чөпшээрелдиг өөбоо, чөпшээрел бижик (лицензия), тускай керээ ооң холунга турар ужурлуг. Ол бүгү барымдаалар аңчыны тотчеглекчилерден аңгылап турар.

Аннаары дээрге черлик дириг амытаннарны чопуун хереглелиңге ойлей ажыглаарының бир хевири. Бистиң долгандыр турар хүрээлеп аң-меңниң бүгү хевирлери-биле байлак. Бойдустуң кайы-даа курлавырлары-биле бир домей, черлик дириг амытаннарның хайгааралы күрүнеиниң контрлюнда болуп турар. Инспекторлар, охотоведтер, егерьлер, аңныыр курлавырларын чөп ажыглаар болгаш хайгааараар өскедаа ажыл-ишчилер ук участоктарда ажылдап турар. Аңменнериниң хайгааралын күштелдирер, оларга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш чамдык черлерде харыпдаа заказниктер, заповедниктер болгаш камгалалдыг өскедаа черлери тургузуп турар. Ол болгаш өске-даа аргаларны дамчыштыр эртем-шинчилел, хайгааралы ажылдары чоруттунуп келген.

Дириг амытаннарның деңзиүүрүн тудары чугула, Ону чорударда эртем-шинчилелдериниң барымдааларын сагыыры кол пегелде. Аннаарын шуут хоруун каан аңнар, куштар, черлик дириг амытаннар бар. Ынчангаш аңчы кижи бүрүзү овур-бүдүштүг, быжыг сагылга-чурумнуг, аңнаарының шылгалдазын дужааган, назы-хары 16 хардан өрү кижи болуп турар. Олар аңчылар болгаш балыкчылар ниитилелдериниң кежигүннери болуп, чыл санында дадывырын төлеп турарлар.

Аңга-арыгже, тайга-сыныг барын четкен үелериниде аңчы, ок-боолуг чоруур болза дараазында үүлдерни албан ап алган чоруур ужурлуг. Бирээде, бодунуң адының кырында ок-боо тудар төпшээрел бижик керек, ону Иштики херектер яамызының тускай киллизи шыпаздын танмазын базын каан турар йы-даа курлавырлары-биле бир домей, черлик дириг амытаннарның хайгааралы күрүнеиниң контрлюнда болуп турар. Инспекторлар, охотоведтер, егерьлер, аңныыр курлавырларын чөп ажыглаар болгаш хайгааараар өскедаа ажыл-ишчилер ук участоктарда ажылдап турар. Аңменнериниң хайгааралын күштелдирер, оларга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш чамдык черлерде харыпдаа заказниктер, заповедниктер болгаш камгалалдыг өскедаа черлери тургузуп турар. Ол болгаш өске-даа аргаларны дамчыштыр эртем-шинчилел, хайгааралы ажылдары чоруттунуп келген.

Дириг амытаннарның деңзиүүрүн тудары чугула, Ону чорударда эртем-шинчилелдериниң барымдааларын сагыыры кол пегелде. Аннаарын шуут хоруун каан аңнар, куштар, черлик дириг амытаннар бар. Ынчангаш аңчы кижи бүрүзү овур-бүдүштүг, быжыг сагылга-чурумнуг, аңнаарының шылгалдазын дужааган, назы-хары 16 хардан өрү кижи болуп турар. Олар аңчылар болгаш балыкчылар ниитилелдериниң кежигүннери болуп, чыл санында дадывырын төлеп турарлар.

Аңга-арыгже, тайга-сыныг барын четкен үелериниде аңчы, ок-боолуг чоруур болза дараазында үүлдерни албан ап алган чоруур ужурлуг. Бирээде, бодунуң адының кырында ок-боо тудар төпшээрел бижик керек, ону Иштики херектер яамызының тускай киллизи шыпаздын танмазын базын каан турар ужурлуг. Аңнаар сезонда ол хүлээп алыр аңныыр черлерибиле керээ документизин, аңнаар чөпшээрел бижикти (лицензияны) база ап алган чоруур. Аннаар биледи база херек.

Аңчының сагыыр, барымдаалаар үүлдери хөй. Ол дээрге аннаарының дүрүмү, аңнаашкын үезинде озал-оңлакты боллурбазы, аргаарыгларга орт хөлавын чедирбези, Керээ өаугаар олчаамаан күрүнеге дужаары. Диин, кундус, ас, күзен, дилги, порка, ондатра, чекие, дырбактыг кештерин аңныыр сезону төнгенинин соон дарый үжен хонуктан саадатнайн, олук хүлээп алыр черге дужаар. Каш каштa, кажан, кандыг аңны боолаанын демдеглеп алыр. Аңнаар девискээринин иштин база сагын кызыгаарлаар. Орукка ажыглааны автотранспорт база чөпшээрел шыпзылгалыг болгай.

Аңның коп аъди, херек бүгү кезектери аннаарының дүрүмүн барымдаалап чарыгдаттынар. Бир эвес бо талазы-биле хажыдыышкын, ажык-кончаа сүрүүшкүнү турар болза, аңчы харыысалгага онаажыр. Олук кештерн дужааттынмаан. өскээр саартынган, бодунга ажыглаттынган таварылгаларда аңчы Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлуларын ёлугаар торгаалларга онаажыр. Черлик дириг амытаннарның эъдин чайгы үеде ийи. кышкы үеде он хонуктан саадатнайн керээлиг черлериниге чедирин дужаар.

Аннаар хуусаа хоруглуг үеде аңчы ыттар чуларлыг, чок болза багда турар ужурлуг. Черле ынчаш ыттарны, мал кадарарындан аңгызын, хоруглуг үеде аң одарлыг девискээрлерге чоокшуладыры шуут таарышпас. Дириг черлик амытаннарны камгалаар болгаш хайгааараар талазы-биле дараазында үүлдерни барымдаалаары чугула: кызыл дептерде кирп бижиттинген ховар аң-меңнерниң елүн чидерин болдурбас. Оларны карак огу дег камгалаар. Ховар аңнарның чурттаар орап-савазын улам таарымчалыг тургузар. Химиктиг бүдүмелдерни, хоран холумактыг үүлдерни ук черлерден чайладыр.

Бис бо улаада аңныыр дүрүмүнүң чугле бичии кезиин тайылбырлап күш четтиктивис. Чугула ужурдузалыг ук ажылды ам-даа уламчылаар бис.

Чыргал-оол МОНГУШ.

ГР-ниң Көдөө ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының Аңныыр курлавырларын чоп ажыглаар болгаш хайгааараар талазы-биле департаментиниң улуг охотоведи.

ДАШТЫ КААС, ИШТИ... СООК

Степан Агбаапович Сарыг-оолдуң «Саны-Мөге» деп шүүлүглелин амдыгаа дээр шээжи-биле билир мен. Ында мынча дээн одуруглар бар: Өртемчейин туман дуглаан, өгүүр иштин хыраа шыпкан... Улуг чогаалчының ол сөстери Шагаан-Арыгның чаа туткан бажыңнарынга база хамааржы бергениниге иштимде аажок хомудаар мен. Чүге дээрге, бистиң хоорайывыстың чамдык бажыңнарының иштин шыпан-ла хыраа шыпкан болдур ийин. Даштындан көөрге бажыңы выс дыка-ла чараш. Иштин че кире бээрге, диин шаккыдаар. Чылыдар херексел хойгарын алгаш хонуп турарлар безин бар. Та кандыг хай-баатыт кылын каан улус ол! Алызын көөрге, ыпдыг эвес болдур ийин. Алды дугаар микрорайонда чуртталга бажыңнарынга кире бээрге, шуут чүнар-бажын-на олчаан. Соңгалары кезээде ажык турар. А бо Октябрьская кудумчузунуң эгезинде сес аал чурттаар кезек бажыңнар ыдыг эвес. Соогу кедергей. Та чүүү кылып турар сантехниктер чүве!? Дыңнааргa ажылдап-ла турган боор. Көзерлеп орар улус ыйнаан ол! Коммунал ажыл-агыйының, коммунэнергонуң диспетчерлери хамык чүвени будап алган деп бодаар мен. Чылыгны ыш үлээр болгай. Бо талазы-биле үстүнде адаанын албан черлериниң даргалары Ш. С-К. Куулар, Б. Н. Иэотов дарый хемчээн алзыннар.

Мерген НАЧЫН.
Шагаан-Арыг хоорай.

ЧЕДЕН ЧЫЛДАРНЫҢ БЕДИИНДЕН

Хертек Лопсанович Даржаа республиканың политиктиг, экономиктиг, культура амыдыралынга хөй чылдарда идепкейлиг киржип, удуртур ажылдарга ажылдап чораан күш-ажылдың хоочуннарының биредзи. Ол элээн хөй чылдарда Тываның өртектер талазы-биле комитедин удуртуп келген болгаш «ССРЭ-ниң өртектер тургузулгазының тергиини» аттың республикада чаңгыс эдилекчизи, чазактың орденхавыналары-биле база шаңнаткан. Бистиң солунга ол бодунуң ажылдап келген дуржулгазындан сактыышкыннарын, бодалдарын, демдеглелдерин чырыдары-биле берген. Ооң чамдык үзүндүлерни парладывыс.

Өскен, төрээн черим Шуйнуң чараш чурумалдыг, байлак болгаш делгем девискээри аңаа чурттап турган үемден бээр 40 чылдар эрткендээ болза, угаан-сагыжымда чуруттунуп, сиңниккен.

1987-1988 чылдарда улуг акым Хертек Калчан-оол-биле (ол ынчаарда 70 хаа-ыракта ажа берген болза-даа, эрескашагай турган, ам бистиң аравыста чок) чурттап чораан черлеривис — Шуйнуң Дуст-Хем, Ары-Даг-Сайыры, Хаялыг-Даг, Улуг-Сайыр, Манчүрек ынчаар бурунгу өгбелерден салгал дамчып келген турлаглары, хонаштарны сонуургап чорааш, ол черлерде болгаш черле Шуйнуң ол-бо талаларында кыштагларын, чайлагларын ээнзиреп кагдынганын көргеним хөңнүмнү баксырадып, сагыш-сеткилимни доюлдурган үве.

Шуй дээрге база бир кайгамчык чараш, байлак оранна болгай. Ооң тайгалары булуттардан бедий бергилээн, мөңгүнелчек ак бөрттерин кеткилеп алгылаан, карак чедер черлерни дескиндир барааннаан, харап турган дег сагындырар.

Тус черниң агаар-бойдузунга өөренген тыва уксаалыг бода, шээр болгаш чылгы малдарның кыштан менди, хүр ажарынга, таарымчалыг, кадар өт-сигенниг, хар үр чыпас, карандылай бээр, соок хат-чывардан ыжык, делгем мээстерге кыштаглар хөй үве.

1930-40 чылдарда ол кыштагларга кымнар мал-маганын өстүрүп, ээлеп чурттан чораанын билир болганымда, ынчангы ээлериниң салгал ажы-төлү амгы бергелерден уштунуп, бай-шыдалдыг чурттаарының үндезини болур мал-маган азырап, ээнзирээн ол хонаштарны катап ээлей бээрлер тыпты бээр дээрзиннге идегеп, бо одуругларны бижип олур мен.

Кижи бүрүзү өгбелерин хүндүлээр, оларны билир, оларның соруун уламчылаар ужурлуг болгай. Бо сагыш-бодалым-биле Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунда, ылаңгыя Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Ооржактың 1993 чылдың декабрь 8-те үнген № 100 Чарлыының бирги чүүлүнде «Боттарының улуг салгалдарының азы төрелдериниң черлерингe төрел бөлүк ажыл-агыйын тургузуп чорудар кижилер черни баштай алыр эргелиглер» — деп айытканын кончуг-ла чүүлдүгзүнүп, деткип турар мен.

Ынчаарда, 1988 чылда чоруп турумда эргидеги 23 кыштагның чүгле 6-зында «Мурнакчы» совхозтуң малчыннары чурттап, ээлеп турар болду. Өскелери кагдынган, харааданчыын чүү дээр боор!

А чайлаглар? Мал-маганны одарладып семиртиринге чаатты-ган таарымчалыг черлер чүве: суг-суггат, одар-белчиир эңдерик.

Тараа хоорзунунга, арык-бугалар кыдыының шыгынга изиг-халыынга боолбайн үнген терең өттка малын семиртир дээш аалдар тараа кажаазын (тес кажаа) ажыдарын четтиклейн манаар боор чүве. Тарааны кескеш тавычалаар, ынчаар чыткан кургай бээрге, моожалаан, кажаалыг шаңнарга бөлген соон дарый, чер-чери-биле кажаа-тестиң аксын ажыдыптар.

Шуй сумузунуң ажылчы чону 1930 чылдарны сөөлзүредир тараа шөлүн Көк-Боом кызаазында Бардык суундан эгелээш, Бабыдай-Аксы, сайырлар аастарын таварты тараа шөлдериниң кедеки кыдыы-биле Оваа баарын тавараан, Кедээ-Шөлдүң Дүңгүрлүг-Тей баары-биле Чаңгыс-Терек ховузун кежилдир тестеп кажаалаан. Ону тударынга сумунуң күш-ажыл кылыр хамык кижилериниң идепкейлиг болганын утпаан мен. Суму чагыргазы ынчан арбаннарның өреге санын, оларның аттары, ынаазының хире-шаан барымдаалап, кайы арбан каяа каш метр дурттуг шөлдү тестеп кажаалаарын онаган. Ону арбаннар даргалары тус-тус өрегелерге хуваган. Чон бо ажыл-херекти кончуг чүүлдүгзүнүп, угаан-билиишкин-биле көрүп күүсеткен ийин.

Тес-кажааны эки шыпардлыг кылырынга чаңгыс аай хевириниң негелделерин тургускан. Хоорзуннуг тараа шөлүнге, ында арык-бугаларның ушында хоолулуг өт-сигенге оттап амдажаан малмаган, ылаңгыя инек, чылгы мал бичии-ле хээрек, азы бажы-ла, сыңа бээр шаараш турар болза, олче чүткүп, үреп кире бээр, арай чавыс кажааны арта халыжын база кирер. Ынчангаш ындыг таварылгаларны болдурбас дээш, орта шыңгыы негелделиг турган. Кол-кол аргыжыг оруктар таварышкан черлерге ажыдарынга, хаарынга эптиг, быжырымчалыг аастарны кылган.

Мындыг тес кажааларны тударынга болгаш ону ажыглаарынга чурум чаңгыс аай быжыг турган. Ол үеде улуг-даа, аныяк-даа кижилериң эт-хөрөңгиге, күш-ажылга база сагылга-чүрумга хамаарылгазы 1950-1980 чылдарның кижилериниң сыр өске турганын бо демдеглелди бижип олургаш, сактыдыр мен. Ынчаарда кижилер тодуг-догаа, амыдырал-чуртталга дээрге эт-хөрөңгизиннден, мал-маганындан, ону канчаар ажаап-азыраарындан, орта кампыг-хумагалыг болурундан, күш-ажылды ыяапла үре-түңнелдиг кылырындан болур дээрзин эки угаап билип чораан. Ынчангаш көвей эвес-даа болза, тарып алган тараазын мал-маганга бастырбас, чидиртпес дээш, кажаа-тезин магадыладыыбиле кылып турганы ол. Базырак-Адааның, Көк-Боомнуң суггат бугаларын казын үндүреринге, чазын Сарыг-Бел, Базырактың суггат бугаларының сууп хемни боон турган үндүрүп бадырарынга, Шуйнуң көвүрүглерин кылырынга киржип турган чонуң демниг ажылын сактыдыр мен.

Ол ышкаш тараа-сиген ажаап алырының, дүк кагарының, кидис салырының үезинде демнежин алгаш, ол ажылдарны чогуур үезинде бедик шынарлыг кылыап чораанының эки чаңчылдары кижээ уттундурбас. Сөөлгү үеде пиитилелге болган өскерилгелериң уржуундан ол эки чаңчылдар уттундуруп бар чыдар.

Өнчү-хөрөңгини пиитилештиргени амыдыралдың үндезини болу бергениннден кижилериниң ажыл-ишке ботуг сопуургалы сулараан, өскениң хөлегезинге чурттаксаар, азырадыкчы хөөнге хандыш, элилээш эт-чепсээнге кам чок, харын ону карак ажыттаар чоруктуң нептерээни, ол ышкаш чоннуң, хамыктың мурнунда аныяктарның арааында арагалаар, күштеп-күчүлээр, дээрбечи чорук кылыр, улустуң эт-хөрөңгизин, мал-маганын былаар, оорлаары нептергей болу бергени караккa чаржынчыг, кижиниң сагыш-сеткилин ундарадыр, мунгарадыр апарганы коргунчуг болгаш хомуданчыг-дыр.

Ийе, харын. Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынга каттыжып, социалистиг пиитилелдин Тывага тургустунганында бичии-даа чырык, каракка ылдигер эки үве чок дээр болза, кара хойларның арааында кезик хирези ак хойларны көре тура-ла, оларның шуптузун үүгле кара хойлар ышкажыл дээри-биле дөмей удурланышкак апаар.

Тыва ССРЭ-ге каттышкан соонда ооң девискээринге чер болганынга чаа-чаа тудуг-суурлар көстүп кээп, көшкүн чораан тыва чон сууржуң амыдыралче шилчээн. Чертарылга, тудуг, тургузуг ажылынга машина-техника долузу-биле хандыртынып, оларны башкарар чоланчы, тракторист, комбайнер кадрлар колхозтарга, совхозтарга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге четчири-биле кестүп келгенин, улус ажылагыйынга чаа-чаа адырлар тургустунганы үүнүң-биле даа карарты шыйдынмас, балаттынмас.

Тываларның эртем-билиг чедип алырынга улуг ССРЭ-ниң чедирген ачы-буянныг дузазы оларның төөгүзүндеп кажан-даа балаттынмас. Бо чижектиг деткимче, дузаламчы аргаларны бистиң С. Тока баштаан үстүү удуртукчуларывыс чеп ажыглавайн, тус чер-чуртунуң, бодунуң чонунуң амыдыралга алызындан онзагай чанчылып херекке албайн, өскелериниң амыдырал-чуртталгазынын үлегер-хевирин өттүнүп, ону ханы угаан бодавайн, хоолгалап келгениниң түңеливде кылган алдагдарын, частыгларын шуптузун төөгүлеп бижиирин бодумга албайн, ону төөгүүлерге арттырып каайн.

Хертек ДАРЖАА.
Күш-ажылдың хоочуну.

АТТАРЫН ЧҮГЕ АДАВААН СИЛЕР?

Дээргилер Юрий Чигишев болгаш Владимир Шолеров! Силерниң «Красноярск — Тыва кызыгаар — айыылдыг зона» деп үүлүңнери («Аргументы и факты», № 47, 1994) номчаан силерниң чамдык «фактыларыңар»-биле чөпшээрежир аргам чогул. Президентиниң чөвүлекчизи Владимир Багай-оол «Тувинская правда», «Шын» солунга шыңгыы анализ кылган материал парлаан болгай, ынчангаш мен чөвүлекчиниң үүлдерин катаптавас мен. Силерниң киргген «фактыларыңарга» немелде тайылбырны бербишаан, акты ак, караны кара деп үвени чугаалаар бодадым.

Орус-тыва экономиктиг харылзаалар XVII вектің бирги чартыында (тодаргайлаарга үш чартык үс чыл бурунгаар) тургустунуп келген болгаш XVIII вектің дургузунда база XIX үс чылдың баштайгы он-оп чылдарда ол харылзаалар пургулайында садыг-сайгарылга хевирлиг хөгжүп турган деп «Тываның төөгүзүнүң» ийиги номунда демдеглеп бижээн. XIX вектің 70-80 чылдарында орус садыгжылар Тывага боттарының садыг черлерин ажыдып база алдын тывыжын чорудуп эгелээн. Ол-ла чылдарда баштайгы орус тараачыннар Тывага көжүп кээп эгелээн болгаш чер ажылын кылып, тараа тарып эгелей берген. Орус тараачыннар чер ажылының талазы-биле боттарының арга-дуржулгазын тыва аратларга дамчыдып берип турган. Ол-ла чылдар үезинде Туран биле Өөк суурларны, бичии сөөлзүредир Чаа-Хөл, Шагаан-Арыгны болгаш өске-даа суурларны орустар тудуп, тургузуп эгелээн.

Россия биле Тываның аразында экономиктиг харылзаалардың үндезини, орус тараачыннар-биле тыва аратларның эп-найыралының эгези шагда-ла тургустунуп келген деп үүлдү бадыткаары-биле бо төөгүлүг бичии барымдааны киридим. Ооң ыңай бо Россия биле Тываның аразында кажан-даа өш-өжээн, чаргы-чаа турбаан, харын орус база тыва улустарның аразынга найыралын улам быжыгын, сайзыран турган.

Сөөлгү үеде, ылаңгыя 1990 чылдан эгелээш, төп солунларга шын эвес, барымдаа чок материалдарны парлап турары дыка-ла хомуданчыыдыр. Ажыы-биле чугаалаарга, ол үүлдер тыва база орус кижилериниң аразынга хөй чылдар дургузунда дадыккан найыралынга удур, национ-алдар аразынга өш-өжээнни бооп турар. Шак ыңдыг үве кымга херекте, барымдаа-даа чок үүлдер кымга ажыктыгыл?

В. Багай-оолдуң материалдарында кирбээн силериң үүлүңнерде чамдык шын эвес үүлдер дугайын борта киирее чогуур боор. «Саян-Шушенск заповедниктиң инспекторлары Тыва Россияга каттышканының 50 чыл ооп демдеглеп турда (1994 чылдың сентябрь 4-те), читкеп» деп авторлар бижип турардыр. Ынчангаш ол инспекторларны «он хонукта дилээр, истелге чорудар арга чок болган» дээн. А хөрек кырында бистиң ол Улуг байырдалывыс октябрьда боон эрткен. Ооң аңгыда, байырлал эрттирип турганындан Тываның истелге органнары читкен инспекторларны дилээринге заповедник ажылдакчыларына дуза чедирбээн деп идеяны үндүрүп турар. Бо дээрге ылап-ла шын эвес факт-дыр. Хөрек кырында Красноярск крайның истекчилери дуза дилээрге, Тываның хоойлу-дүрүм камгалаар албан черлери читкен кижилерни дилеп, чонну бо ажылче хаара тутканы болгай.

Авторлар мынча деп бижээн: «заповедникче соңгу азы барын таладан кирер арга чок... Мынаар үүгле мурнуу таладан, тодаргайлаарга, Тывадан кирип болур. «Хөрек кырында заповедникче мурнуу үүктен суг оруу дамчыштыр, аттыг-даа кирип болур, а соңгу талазындан суг оруу-дие, барын үүктен заповедникке аттыг барын болур чорду. Бо аргаларны ажыглап турган, Красноярск крайның база Тываның төтчеглекчилери заповедникче шуургуп, аңнап, балыктан турары шынна болгай.

Парлалгага үнген үүлдерге хамаарыштыр бодалдар

Ооп ыңай авторлар мындыг «факт» киргген: «бежен чылдарда бо девискээрге күгүр-водородтуг аржаанны ажыктан, ам ол курган калган, дугуржулга езугаар аржаанче хүнде үүгле 20 кижи келирин чөпшээрешкен. А кижилер аржаанче үүсчүзү-биле чедип кээп турар. Ол келирде аттар мунуп алгаш келир, аттар өтсигенни саспа базып, чип турар»..

1989 чылдың июльда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң даалгазын езугаар 8 кижи составтыг экспедицияны бо аржаанче чоруткан. Мен ол экспедицияга база киришкен мен. Сорулгавыс — заповедниктиң шинти байдалын, чоплан Чазакче кирип турар хомудалдарны хынаан көөрү. Хомудалдарда бижин турары болза, заповедниктиң чамдык ажылдакчылары тываларны аржаанче эрттирбес, арага-хымыс, аъш-чем негээр, читкен аттарын тып берирер дээр. Бистер аттар мунуп алгаш, Улуг Уру хемниң бажындан заповедниктиң девискээринче кирип, ол хемниң ушунда Чуп-Аксы (азы Пор-Бажың) сууржугашка, а ол ышкан Улуг Уру дээр арга-ыяш черинге четтивис. Ооң соонда бир орус инспекторга баштадып алгаш, Улуг-Уру аржаанга келдивис. Даартазында аржаанның соңгу талазында тайга кырынче үнүп, үвениң шинти байдалы-биле танышкан бис. Аржаанда 15 кижи дыштанып, эмпедии, аржаанның суун ижип, шаптанып турар болду. Аржаан кадып, курганаан, суу элбек, суг хая адаандан аттыгын үнүп чыдар чорду. Аржаанның девискээри, чоок-кавызы арыгсилиг, өт-сигенни саза баскан үве-даа чок, кескен ыяш безин чок. Аржаанчыларның каш аттары дагның кырында одарлан турар. Даг-ларның ийлеринде чечектер эйыран, өт-сиген үүм хеваар.

Бо заповедниктиң чурумун сагыырда, ында аң-меңни, өт-сигенни камгалаарда Чаа-Хөл, Сүт-Хөл, Улуг-Хем кожуунларының малчыннарын, хоочун ачылларын бо ажылче хаара тудар болза, заповедниктиң ажылдакчыларына улуг дуза болур. Үүге дээрге заповедникче чоок чыдар тус черниң чурттакчылары койгун кокпазы бүрүзүн, аң-меңнин турлаан, ховар эм оттарның үнер черлерин кончуг эки билир.

Тывалар биле заповедниктиң ажылдакчылары кедергей эп-найыралдыг деп авторлар демдеглээн, ооп дораан-па «удуртукчулар база төрел-дөргүл бөлүктериниң баштынчылары-биле байдал нарын» дээн. Үүү ыңдыг «удуртукчуларыл» база «бөлүк баштынчыларыл» — кожуунар азы республика удуртукчулары бе деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир-дир. Бир эвес, шынап-ла, ыңдыг болза, оларның аттарын, ажылдан турар черлерин, албан-дужаалын үүге адаваныл, олар хоойлу-дүрүмге, заповедниктиң ажылдакчыларына удур кандыг багай чүвени кылганын үүге айытчаанын? Кижилериниң аттарын айтыр хөрек, барымдаа-факт чокта ыңдыг чүвелерни даан бижээн хөрээ чок.

Читкен инспекторларны дилеп, истелгени уламчылаан чорудуп турар. Чоокта чаа Красноярскиден истелге болүү Тывага чорааш, моон соңгаар бо истелгени канчаар чорударын тыва истелге органнары-биле дугуржуп алган. Дээргилер Ю. Чигишев база В. Шолеров, силер мынчаар бижээн-дир силер: «Кажан истелге бөлүүнүң ажылдакчылары кадарчыны байысаар дээрге, тыва прокуратураның ажылдакчылары боттарының ачы-дузазын чедирерин саналдаан. Кадарчы будулбазын дээш боттары байысаан, боттары харылдап турганнар». Бо айтырыгны мен хуумда республика прокурорундан тодаратым. Кадарчыны байысаарыбиле орус истекчини чоруткан бис, артык чугаа үнмевин дээш ынчанган бис деп прокурор меңээ тайылбырлады. Кадарчы шын харылазын, «кандыг-бир үвени будулдурбазын дээш» кадарчыга «дузалажын турган» прокуратура ажылдакчызының адын база адаваан-дыр силер. Бо удаада силериң «бооңар» база-ла шак дүшкен-дир, дээргилер.

Ооп ыңай мынчаар бижээндир силер: парлалга конференциязына «үүгле чаңгыс айтырыг салдылар — кажан бистиң чуртувустан үнүп чоруур силер? Ооң соонда улуг албан чериниң ажылдакчызы бодунуң тыва дыл кырынга чартык шак чугаазынга бо айтырыгны шын салганын барымдаалап тайылбырлаан». Парлалга конференциязын кым, кажан база каяа эрттиргенил, орта кымнар олурушканыл? Ол чөрүлдээлиг айтырыгны кым — журналист бе, дүрүм-хоойлу ажылдакчызы салган бе? Ол «албан чериниң улуг ажылдакчызы» бодунуң адын, Красноярскиден база Тывадан орта олурушканнарның аттарын канчан адаваан чоор? Дээргилер Ю. Чигишев база В. Шолеров тыва дыл кырынга чартык шак чугаазынга салган айтырыгның шыпын бадыткан турган «албан чериниң улуг ажылдакчызының» адын база бодаваан силер. Улуг-даа, бичиндаа хуралга, лекцияга-даа чаңгыс орус кижи олурар болза, хуралды, лекцияны-даа орус дылга чорудуп турарывысты силерге дыңнадын каайн. Тыва Республиканың Конституциязында күрүне дылын тыва дыл кылдыр бадылаан. Ынчалза-даа Дээди Хуралдың база Тыва Республиканың Чазаанның хуралдарын, доктаал-шинтирии, протоколдарны орус дыл кырынга чорудуп турар бис. Дээди Хуралдың хуралдарынга чамдык депутаттар тывалан саная берип турар. Ынчалза-даа ол сапалдарны орус дылче дораан-на очулдуруп турар.

Мен хуумда бо айтырыгны сопуургап, кым парлалга конференциязы чорудуп турганын тодарадып көрдүм. Бо талазы-биле Дээди Хурал Даргазы К. А. Бичелдей, Тыва Республиканың Чазаанның Баштынының оралакчызы Б. С. Шыырап, республика прокурору А. П. Дамба-Хуурак, ИХЯ-ның сайыдының оралакчызы Д. К. Куулар-биле чугаалаштым. Үүү ыңдыг чажыт парлалга конференциязы чүвел, ону кым, кажан база каяа эрттиргени ол, даргаларга билдинмес болду. Ынчангаш силериң бо «фактыңар» база-ла агаарда «астына» берди, дээргилер.

Красноярск край биле Тываның чурттакчы чону үргүлү эп-найыралдыг, ханы өкономиктиг харылзаалыг чурттап келген, бистиң аравыска улуг-биче херектерге кажан-даа маргылдаа-чөрүлдээ турбаан. Тывада 306 мун кижи чурттап турар. Оларның 67 хуузу тывалар, өскелери орус чоп база орустан чугаалар улустар. Республикада 70 хире национал сөөк кижилер — тывалар, орустар, татарлар, хакастар, буяттар, украиннер, Ортаа Азияның база Закавказьениң нацияларындан улустар чурттап турар. Маргылдаачөрүлдээ чок, эп-найыралдыг чурттап чор бис. Ынчалзажок, силер дээргилер, Ю. Чигишев база В. Шолеров бистиң хойлаавысче, чүрээвисче кара дашты суңуңар, республиканың бүгү чонун, тыва кижилерни бүгү Россия Федерациязының база делегейге хоптап-нүүлдедиңер, орустар биле тывалар аразынга көөр чок, өжээннешкек чорукту өскүдүп тур силер. Орустар биле тываларның аразында эп-найыралы силериң сагыш-сеткилиңерге, Россия Федерациязының федералдыг эрге-чагыргалары-биле Тыва Республиканың аразында дем-каттыжылгалыг ажылы силерге үндезини-биле таарышпас бооп турар-дыр ийин, дээргилер.

Силериң материалыңар ийи — тактиктиг (чоокку) база стратегтиг (ыраккы) сорулгалыг-дыр. Тактиктиг сорулганар болза, Тыва Республиканы, ооң чонун бүгү делегейге, Россия Федерациязынга хоптап-нүүлдээр, хөй-ниитиниң мурнунга тывалар дугайында багай байдал турзун дээни ол. Стратегтиг сорулганар — экономиктиг реформаның кадыг-берге үезинде Тываның экономиктиг харылзаазы, дем каттыжышкыны Сибирьниң, Россияның өске область, край, республикалары-биле кошказын, Тываның ажыл-агыйы бууразын, Россия Федерациязының яамылары, комитеттери, эргелелдери Тывага акша-төгерик, чээли бээрип кызырзын дээни ол. А кыскаы-биле чугаалаарга, Тываны экономиктиг олокада-биле (бүзээлээшкин-биле) «боой тудуп» каапсын дээш ыңдыг бужар хоп-нүүлдүг үүлдү хөй тиражтыг (саныг) солунга парлап үндүргеп силер. Тываны чежедаа хоп-нүүлге сугарыңарга, бистиң республикавыс дөмей-ле хөгжүп сайзыраар, улустар аразынга эп-найыралы улам быжыгар, бо талазы-биле мында бичии-даа чигзиниг чок. Тыва Республиканың чонун, бистиң, тываларны куду көргеп силериң бо материалыңар, багай сагыш-сеткилиңер арын-пүүрүңерге артын калзын, дээргилер.

Заповедниктиң читкен инспекторларының өг-бүлезиниң, ажы-төлүнүң, эш-өөрүнүң эгиттинмес оскунуун билиңи, оларның ханы кажыдалын үлежип база оларга сеткиливис ханызындан каттыжып турар бис. Красноярск край биле бистиң республиканың истелге органнарының күжениишкиннери чедиишкининг болур, херек үүлгедип черле тыптып келир, өлүрукчуларны тулуп алыр болгаш шиидер дээрзинге идеген турар бис.

Калгажык ШАКТАРЖЫК.
Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг институдунда эртем ажылдакчызы, география эртемниң кандидады.

ЧЕЧЕН РЕСПУБЛИКАДА БОЛУУШКУННАР ДУГАЙЫНДА

Амгы үеде массалыг информация чепсектеринде, а ол ышкаш хамаатыларның аразынга чугааларда чидиг тема тыптып келген: Чечен Республикада болуушкуннар дугайында. Чечняда байдалга хамаарыштыр бодалдар чаңгыс аай эвес: Чечен Республика болза Россия Федерациязының составында болганда аңаа конституциялыг хоойлудурумну, корум-чурумну катап тургузары, дүрүм чок ёзу-биле тыптып келген шериг отрядтарының боо-чепсээн дүжүрери —РФ-тиң федералдыг күүсекчи органнарының үүгле эргези эвес, харын хүлээлгези кылдыр чамдык кижилер санап турар, а өскелери — үстүнде айыткан сорулгаларны күүседири-биле Чечняже Россияның Иштики херектер яамызының болгаш Камгалал яамызының шериглерин 1994 чылдың декабрь 11-де киргнини үүлдүгүнмейи, харын бичии улустуң иштики херээнге улуг күрүнениң чепсектиг күштериниң холгаарлаашкыны кылдыр санап турар.

Өске талазында генерал Дудаев чечен улустуң национал маадыры болу берген (ол биске күзенчиг азы күзенчиг эвес-даа болза) байдал чечен чөрүлдээзинге улуг салдарны чедирип турар. Ынчаарга Джохар Дудаев Чечняның дүрүм езугаар президентизи болу берген (Россияның Чаза хүлээн көрбейн турар). Дудаев мырыкай эгезинден бээр-ле Москваның политиказы-биле чөпшээрешпээн болган «бодунуң чонунуң чаагай чоруунга» бараан кылдыр хамаарышпас политиканы чорудун келген. Дыка парын бо айтырыгга хамаарыштыр бодумнуң хууда бодалымны илергейлээрин ам оралдажын көрейн.

Чечен Республикада болуушкуннарга хамаарыштыр бодумнуң хууда бодалымны илергейлээр мурнунда Чечняның болгаш Россияның, биргээр чугаалаарга, Россияның болгаш Кавказтың аразынга эрткен үеде харылзааларының төөгүзүн боттуу-биле айтырын оралдажын көрейн. Орустуң хаан чазаа Кавказты XIX үс чылдың ортан үезинде Россия империязынга каттыштырын алганы билдингир болгай. Кавказты Россияның составынга шак ынчаар каттыштырганы бир талазында Кавказтың улустарынга боттуу-биле дешилгелиг ужурдуалыг болган. А өске талазында — Кавказты Россия империязынга каттыштырганы —хаан чазааның колонизаторжу политиказының илерээшкини болганы чигаININIшкин чок. Кавказтың улустарының чаңчылдарын, чаңчыккан байдалдарын барымдаалап көрбейн барын болбас: олар эрте-бурунгу шагдан бээр хосталгага ынак, чүткүлдүг чораан. Кавказтың улустарының ыңдыг онзагай байдалы, чаңчылы орустуң хаан чазаанын эжелекчи политиказынга удур Чечняның болгаш Дагестанның улустарының Шамиль баштаан хосталгалыг дайынының (1834-1859 чылдарда) кол чылдагааны болган.

Соңгу Кавказтың улустарының эрте-бурунгу шагдан бээр чаңчылдарындан, хосталгага чүткүлүнден аңгыда, кыргаңнарны, хөрээженнерни хүндүлээри-биле, ханшыг өжээн чаңчылы-биле холбаштыр улуг рольду шажын — мусульман азы ислам шажын ойнаан турарын демдеглевейн барын болбас. Ислам шажын болза сарыг шажынга болган христиан шажынга бодааргa, «аныяк» шажын кылдыр санаттынып турар: бистин үениң 7-ги үс чылында ол тыптып, нептерээн. Ислам шажында бир янзы хөвир бар: «газават» азы «джихад» —өске чүдүлгелиглерге удур «ыдыктыг дайын». Орустуң хаан чазаанга, ооң шериглеринге удур барык 25 чыл дургузунда үргүлчүлээн дайынга «газаватты» («ыдыктыг дайынны») Шамиль чедиишкининг ажыглап турган. Ону ажыглаарын генерал Дудаев база оралдажып турар деп санаарының барымдаазы бар. Ислам делегейнин чурттарында террорисчи организацияларның амгы каржы, дерзин хөделиишкиннерин база ооң-биле тодаргайлаарга, «газават»-биле тайылбырлап болгу дег.

Сталинниң тоталитарлыг каржы ёзу-чурумунуң дерзин хөделиишкиннеринге чечен улустуң ырмазы сынганын демдеглевейн барын болбас: 1944 чылда чеченнерни политиктиг репрессияларга тавлыштырган болгаш оларны төрээн черлериннен үндүр сывырып, мөңү-биле шөлээн. 1991 чылдың августа болуушкуннар («ОБКК хөрээ») ынчаарда Чечен-Ингуш АССР-ге база салдарны чедирген. Дүшкен ССРЭ-ниң бүгү чер болганынга ышкаш, партократиянга (партия эрге-чагыргазынга) удур) демисел Чечняга база эгелээн болгаш калбарган турган. Чеченнерни сырый каттыштырарын башкарар национал удуртукчу оларга ынчан негеттинин келген. Ол баштайгы чечен генерал Дудаев ыңдыг удуртукчу болу берген. Чечен Республиканың президентизинге ол соңгуттурган. А ону соңгаанын РФ-тиң Дээди Совединиң даргазы турган Руслан Хасбулатов күш чок деп санаан. Дээди Соведтиң ол шинтпирин Россияның күүсекчи эрге-чагыргазы херекке албаан (онза байдалды чарлаары болгаш оске-даа хемчеглерни алыры РФ-тиң үүгле Президентизиниң эрге-хүлээлгелеринге хамааржыр).

1991 чылда Чечняга болуушкуннарны Россияның удуртулгазы барык херекке албаан болгаш Беловещскиниң дугуржулгазын кылырыбиле ойлешкен турган, а ол дугуржулгага ат салдыганыбиле ССРЭ 1991 чылдың декабрьда тарап дүшкен. 1991 чылдың августун сөөлүнде болгаш 1992 чылдың дургузунда РСФСР-ниң автономнуг тургузугларынга суверенитет (бот-догуннаашкын) дээш шимчээшкин калбарган турган. Ол үеде Б. Н. Ельцин мындыг уткалыг медеглел кылган: «Силер (РФ-тиң субъектилери) чеже хире суверенитетти аң шыдаар болдуңар, ол хирени алыңар». Ук медеглелди чамдык черлерге, ооң иштинде Чечняга, ол-ла хевээр дорту-биле берген. РСФСР-ниң автономнуг республикалары суверенитетти чедип алырының чорудулгазы дыка парын байдалдыг болган.

1992-1993 чылдарның дургузунда Россияның күрүне эрге-чагыргазының дээди хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнарының арадынга чидиг демисел чорун келген. Ол демисел 1993 чылдың октябрь 3-4-те бүгүдеге ам билдингир болуушкуннарга чедиргген. Мен бодаарымга, ол үеадада Россияның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнары Чечняның айтырының шинтирлээр чайы чок болган, а Чечен Республиканың удуртулгазы ону ажыглавышаан, Москвадан хамаарышпас политиканы ажыы-биле чорудун келген. Ол политика чогум кандыг хевир-биле илерел турганыл?

Дудаев болгаш ооң талалакчылары Чечняның нефтизин хөй долларга чедирип алгаш, бодунуң республиказының амыдырал деңнелин көдүрер бодаан. Чеченнерниң кем-буруулуг бир бөлүү Англияның фирмазы-биле дугуржулганы кылып, аңаа Чечняның нефтизин аазавышаан, даштыкы хөй акшаны алган дугайында медээни парлалгага бижээн турган. Ынчаарга Чечен Республика болза Россия Федерациязының субъектизи, биргээр чугаалаарга, Чечня РФ-тиң составында болганда. Чечен Республикада нефть— Россияның база байлаа болур. Ынчангаш Чечняның нефтизин даштыкы чурттарже садар дугайында айтырыгны Россияның федералдыг эрге-чагырга органнары эниизинге чедир ниитпирлээр ужурлуг.

Дудаев болгаш ооң талалакчылары Чечняның нефтизин даштыкы акшага чедирип шылавайн, Россияның удуртулгазынга удур демиселди уламна калбартын, Чечен Республиканың хамаарышпас чоруунуң дугайында, РФ-тиң составындан «үнгениниң» дугайында медеглээшпер. Россия Федерациязының хоойларын, доктаалдарын, айтыышкынарын Чечняга күүсетпейн барган. Эп-не коргунчуг болуушкун — хөй боо-чепсек, ылаңгыя танкылар, дайынчы самолеттар, үгер-боолар Чечен Республиканың девискээринге мөөңцелген, а чеченнер—дижинге чедир кысқа хуусаала чепсеглении алган, яныбүрү кем-буруулуг кижилер аңаа чыглы берген.

Дудаевтиң политиказынга хөөн чок кижилериниң элээн күштүг бөлүү Чечняның девискээринге тургустунган болгаш генералды эрге-чагырга-дан чайладырын, РФ-тиң конституциялыг тургузуун катан эгидерин оралдашкан, ынчалзажок күш четпейн барган. Ооң сөөлүнде Чечняда болуушкуннарга Россияның удуртулгазы киржип эгелээн болгаш амгы дүшкүүрлүг байдал шак ынчаар тургустуган.

Россияның удуртулгазының талазындан озалдан хемчег алганының, Дудаевтиң харысалга чок политиказының түңелинде Чечняның нарын айтырыы тургустунган болгаш чечен улус ол бүгүнүң халавынга таварышкан. Чечен Республикада дайын чорудулганының үүгүнда тайбың чурттакчыларның ортузунда өлүм-чидим, үргедээшкиннер көвүдээн, Чечняда ханныг чөрүлдээ —бүгү россияннарга база улуг халап-тыр. Бо хүнерде делегейниң хөй-ниитизинің кичээнгейи Чечен Республикада болуушкуннаржо угланган. Хөй чурттар, ылаңгыя чону ислам шажынчүдүлгелиг Сауд Аравияның, Каттышкан Араб Эмираттарының, Турцияның, Иранның чазактары Чечняда болуушкуннар-биле холбаштыр ханы сеткил дүвүрээшкинин илергейлээн.

Көскү күрүне болгаш политиктиг ажылдакчы Рамазан Абдулатиповтуң медеглээнин ёзугаар алырга, Россияның национал күрүне политиказының концепциязы амга чедир чок болуп турар. Ынчаарга Чечняда болгаш ССРЭ-ниң девискээрлери болуп турган оске-даа чөрлерде чидиг демиселдің, аар кризистиг кол чылдагааны —ССРЭ-ниң сандарап дүшкени деп бодаар мен.

Вячеслав МАРТ-ООЛ,
төөгү эртемниң кандидады.

БАШТАЙГЫ СООКТА-ЛА...

«Ак-Тал» совхозтуң конторазынга чеде бээривиске, чаңгыс-даа дарга кижи чок, үүгле бухгалтерлер ажылдап олурар болду. Олардан совхозтуң кол тускай эртемниглерин айтырарывыска, олар шупту ажыл-агыйның төп сүт бараан фермазы доңган, ында ажылдап чорун турар болдулар.

Фермага чедип келирвиске, шынап-ла, каннаар кижи каннаан, хоолайларны эргизер улус эргискен, дүвүреп-ле турлар. Ында шефтээн механизаторларны, ажылагыйының тускай эртемниглерин совхозтуң кол инженери Николай Самбуевич Ондар баштап турар болду.

Үүге доңа бергениниң дугайында айтырыг салырывыска, ол мынчаар харыылаан: — «Одакчывыс Александр Сарыглар дээрзи орта олавайн, бажыңынга барып удун чыдын алган хевирлиг, ынчангаш доңганы ол дийин, бир эвес одап турган болза каяа доңа бээр дээр силер» —деп кагды.

Эргизин аптарының аргазы бар ирги бе дээрзин сопуургаарывыска:

— Кылын аптар-бис, электродтар арай чедиппес, ынчалза-даа оолдар бажыңнарындан эккен турлар, ынчангаш ажырбас боор, кылын четтигиптер бис —деп харыылаан. Бо хире соон турда, ол одакчының кончуун көрүпер даан, ажылынга ээ-харыысалга чок чорук ышкажыл. Бо дээрге баштайгы соок, ам-даа ооп артык соор эвес үүе бе. Ынчан канчаарыл ынчаш?

Савый-оол ООРЖАК.
Чеди-Хөл кожуун.

Чылыг сөстер

ЧЕТТИРГЕНИВИСТИ ИЛЕРЕТТИВИС

Бо әртип турар Ыт чылында бистерге, караа көрбестерниң амыдырал-чурталгазын әкижидер дәәш дуза каткан албан, организация черлериниң удуртукчуларынга өөрәәнивисти сагыш-сеткилившистиң ханызындан илергейлеп тур бис. Ам үнүп келир Хаван чылында оларның ажыл-ижинге, амыдырал-чурталгазынга чүгле әкини күзеп, бо каш одуругларны бижип олур мен.

Бистерге акша-төгерик, аъшчем-биле дузалаан удуртукчу даргаларның аттарын моон адааңда чыскаап ададым.

«Хопер-Инвест» коллективтиң удуртукчузу В. А. Антонов дарганың берген акшазы-биле караа көрбестерниң уругларынга Чаа чылдың белээн садар. Ол ышкаш хөй уругларлыг өг-бүлелерге, ажаартежээр кижилери чок караа көрбес инвалидтерге дузаламчы кылдыр бээр. «Мун үүрмек барааннар» магазининиң директору В. С. Токан, «Тыва коммунәнергонуң» директору Б. П. Григорьев; республиканың хереглекчилер ниитилелиниң үлетпүр комбинадының директору Л. Н. Шаповалова, хлеб заводунуң директору, В. А. Тян, куш фабриказының директорунуң оралакчызы Х. Ш. Ховалыг, далган дәәрбелээр комбинаттың директору Н. Б. Алдачи, әът комбинадының директору В. М. Сайнит, «Красноярскиниң балык-соодукчу» черинин директору М. Д. Крючкова олар бистерге эң-не чиик өртектиг эътти, дагаа чуургазын, далганны, колбасаны, хлебти, балыкты тускайлааш сатканнар.

Үнүп келир Хаван чылында бистерниң шинтпирлээр чугула айтырыгларывыс хөй. Ол үүл дәәрге караа көрбестерге таарыштыр кылган тускай шактарны, хол-биле суйбан тургаш помчуур помнарны, тускай кылган даңгыыштарны четчири-биле садып алыры болур. Мону садып алырынга база-ла әвәәш әвес түүнүг акша херек. Ынчангаш албан организация черлериниң удуртукчуларындан дуза дилээр апаар бис. Чаңгыс-ла минута иштинде караанарны щийш алгаш боданып көрүңерем. Шуут көзүлбес болза кайы хире ышкаш-тыр.

Адактың сөөлүнде Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржактан дилээвис: Россия Федерациязының девискээринде согур карактыг кижилер эм-таң садып алырынга, электри, газ, телефон, транспорт, квартира өртәәнге чиигелделиг. А бистерде кандыг-даа чиигелде чок болгай.

Бистиң республикада 500 хире караа согур качыгдап чоруур инвалидтер бар. Ынчангаш ам үнүп келир 1995 чылда маңаа хамаарыштыр чиигелделер дугайында доктаал-чарлыкты үндүрерин Тыва Республикада чурттап чоруур согурларның мурнундан дилеп олур мен.

Анатолий МАТЮШОВ.
Бирги бөлүктүн инвалиди, кожуунар аразының караа көрбестер ниитилелиниң әге организациязының даргазы.

ОВААНЫ БУЖАРТАТПААЛЫҢАР

Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан артының кырында Он-Кум оваазы барын билир бис. Ында сарыг шажынның ыдыктыг Улуг Башкызы XIV Далай-ламаның бо черге чорааанынга тураскаадып, суурганы утка-шынарлыг, чараш кылдыр кылган. Ынчангаш бо чер ыдыктыг, әргим болуп турар деп билип чоруур мен.

Сөөлгү үеде ыңай-бөөр артышкан чон ол ыдыктыг суурганың чанынга доктаагаш, арага-дары чажып, арагалап турар болу берген. Ындыг таварылганы бодум ол-бо черлерге чорук кылып чораш, әскерип көрдүм. Ол ышкаш әске-даа кижилер ол дугайында чугаалап турар. Бо мәәң сеткилимге таарышпас, дыка-ла хомуданчыг-дыр.

Кызыл хоорайда чурттап орар 83 харлыг кырган-авам овааларга, арт-сып кырынга арага-дары чашпас, арагалавас деп чугаалап органын каш-даа дыңнаан мен. Бо хире улуг назылыг кижи тыва улустуң чаңчылдарын, өзулалдарын эки билир болгай, аңаа каттышпастың аргазы чок.

Арага-дары чажарынга сылдаглап алгаш, арага ижер, оон эзирип алгаш, автомашиналарга озал-ондак кылыр чоруктар бо-ла таваржыры чажыт әвес. Моон уржуундан әвәәш әвес улус амы-тынындан чарлып, чамдыктары бертик-межелик болуп артыш турар. Мәәң бо бодалымга улустар каттыжар боор.

Чырыткылыг башкывыстың чорааанынга тураскааткан суурганың болгаш әргим даавыстың ат-алдарын бужартатпазы-биле бо черге арага-дары чашпас, арагалаашкын организаставазын чарлап бижәән бижикти Улуг-Хем кожуун чагыргазының азы ол девискээрде суму чагыргазының удуртулгазы кылдырткаш көскү черге азары чугула деп санаар мен.

Буян КУУЛАР.
Кызылдың урап үүл училищезиниң сургуулу.

«ӨГ-БҮЛЕМ—ӨӨРҮШКҮМ»

Кур-Черге ол черниң суму чагыргазынга өг-бүле чылынга тураскааткан «төгерик столду» организастан әрттирген. Аңаа башкылар, Маадыр ие Майя Ондар база Маадыр ие Анай-Хаак Ондарның өөреникчи уруу киришкен. «Төгерик столдуң» киржикчилери боттарының амыдырал-чурталгазының, ажы-төлдериниң дугайын бичии чаштарны будүштүг, ажылгыр мөзү-шынарлыг кижизидер талазы-биле боттарының арга-дуржулгазын солушкан.

Оларның өг-бүлелерге кыйгырыг, күзәәшкиннеринге доктаап көрейн:

— Бо көк Ыт чылын бүгү делегейниң өг-бүле чылы кылдыр чарлаанынга ие кижи канчап өөрүвес боор. Иечашты камгалаар талазы-биле бистиң чазаавыс ажылдарны кылып чорудуп турар. Өг-бүле дәәрге бичии күрүне дижир болгай бис. Ынчангаш ие биле ада кижиниң база ажы-төлүнүң аразында боттоттарын билчип, деткижери кижизидилгеге улуг рольду ойнаар. Ажы-төлү әртем-билиглиг, топтуг-томаанныг, ажылгыр, каткы-хөглүг, чазык болурга кымга өөрүнчүг әвес боор. Маңаа ада-ие кижилерниң угаан-сарыылы, корум-чуруму, боттоттарын дыңнажып, хүндулежип билириндеп, ажылагыйжызындан бүгү чүве хамааржыр.

Көрүкер даан. Амгы үеде корум-чурумнуң бергезин. Өлүрүүшкүннер, үптәәшкиннер, күштәәшкиннер, оор дәәш күзенчиг әвес болуушкуннар хүн бүрүде боон турар. «Маңаа кым буруулугул» деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. «Боттарывыс!» —деп харылаза чазыг болбас деп бодаар мен.

Кижизидилге ажылы кошкак. Бистиң аравыста арагалаар, алгыш-кырыш, шошсодаа аныяк-өскенге, келир. салгалывыска багай салдарны чедирип турар. Арагалаашкыпны тыва черивистиң улуг, биче ача, авалары чавырылдырып, боттарыңарның кожаларыңарга, әш-өөрлериңерге бо үүлдерни соксадыр талазыбиле суртаалдап, сүмелеп көрүңер! Өлүм-чидим, халактилек, карак чажы, уё-човуурпу болдурбас дәәш демисежип көрүңер!

Ынчангаш бо көк Ыт чылы өг-бүле чылы болганда, моон соңгаар кажан-даа, каяа-даа чер кезиир улчумалдар, кемхерек үүлгедирлер турбазыл. Өг-бүле силерниң уянар, аңаа поюрзап дыштаныңар. Ада-иеңерниң оорга-дөңмәә болуңар. «Ие сөзүп ийинге кагба, ада сөзүп артынга кагба» деп үлегер чугаа бар. Өг-бүле быжыг найыралдыг болуру силерниң холуңарда оолдар, кыстар. Араганы силерниң аксыңарже кым-даа кутпас. Ол багай чаңчылдарны уттуру, угаан-сарыылдыг болуру кижи бүрүзүнүң арынүүрү. Өг-бүлелер эптиг-демниг, аас-кежиктиг болзуп!

Эренсен ТЕЖИТ.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистин ачавыс, кырган-ачавыс **Бүрүлбаа Хопуйевич Сүүр-оол** декабрьның бо сөөлгү хүнинде 55 харлаан хүндүлүг дыштанылгаже үнүп турар. Ол хөй чылларда малчыннаан. Амгы үеде найысылалдың одалга шугумунда үре-тучнелдит ажылдавышаан. Ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр база Чаа чылдың бүдүүзүнде аңаа изиг байырны чедирип, дараазында шүлүк-одуругларын бараалгадып тур бис:

Чаа-Хөлдүң делгеминге
Чажында-ла малың малдап,
Хоорайга одакчылап,
Хоочун ишчи өгбе болдуң.
Чартык чүс чыл ажа-даа берзе,
Чалыы хевээр көзүлбүшаан,
Арат чонга ажы-төлге
Алдар-атты чурттап чор сен.
Уруг-дарыың, улузуң сээ
Узун назын күзевишаан,
Сеткилиниң ханызындан
Сенээ йөрээл тудуп, мөгейдивис.

Өөрүң ээзи, уруглары Оюу. Оксана, күдээзи Виктор, уругларының уруглары Радик, Азиана, Айдын, Артыш.

Бистин хүндүлүг угбавыс **Валентина Салчаковна ИРГИТ** даарта 36 харлаар. Ол амгы үеде Бай-Тайга кожуунда өөредилге килдизинде инспектор боол ажылдап турар кижи. Төрүттүнген хүну-биле ыпак угбавыска чүректин ханызындан изиг байырны чедирбишаан, Чаа 1995 чылда ажылынга, амыдыралынга улуг чолиишкиннерни күзедивис.

Кызыл хоорайда дуңмазы Оюн-оол, кеки Чимида, Бай-Тайгада угба, честези, дуңмалары Чодураа, Аржаана, Чойган-оол.

ОНЗА ТАВАРЫЛГАДА АЖЫГЛААР

Сөөлгү үеде тыва чонувустуң аразында чамдык кижилерниң каржы-дошкуну кедереп барган. Ынчангаш айыылдыг кем-херектериниң үнүп турар дөзү-даа ында. Мындыг берге байдал шагдаа ажылдакчыларының кадыынга, амы-тынынга айыылды базым бүрүзүнде тургузуп турары чажыт әвес апарган.

«Россия Федерациязының милиция дугайында» Хоойлузунда шагдаа ажылдакчыларының айыылдыг таварылгаларда боо ажыглаарының чурумун тода айтып каан. Үк Хоойлуның бирги пунктузунда шагдаа ажылдакчызы албан-хүлөөлгезин күүседип турар үеде, ооң ок-боозун хунаар деп барганда база кем-херек үүлгедикчизин тудуп турар таварылгада ол шагдаага удурланып, кадыынга, амы-тынынга айыылдыг байдалды тургузуп келген болза, ынчан боону ажыглаары көрдүнген.

Бо талазы-биле кичээлдерни Чөөп-Хемчик кожуунуң ИХК-зы доктаамал әрттирип турар. Ок-боону шагдаа ажыглаан таварылгада, ооң чөптүг, чөптүг әвезин чогуур органнар тодарадыр. Бир әвес шагдаа боону шын әвес ажыглаан болза, Хоойлу ёзугаар харылаар апаар.

1994 чылдың ноябрь 16-дан 17-же дүнезинде бистин шагдаа чериниң дежурный көзәәнге Чадаана суму чагыргазындан Арыг-Бажы фермазынга О. Б. Монгуш дәәрзи әзирик чоруп турган, бир кижиниң иштинче бижектәәш, өске кижинин чаагын сый эттәән, үүлгедикчи холунда боолуг, улуг тыва бижектиг, балдылыг, фермаңың улуг-бичии чурттакчыларын дүвүредип турун берди деп медәә келген.

Дүне бистиң бөлүк ажылдакчыларывыс ынаар чоруткан. Фермаже бар чорда, орукка бистиң ажылдакчыларывыска ажы-төлүн әдерткен, аажок корткан, дүвүрәән хөрәәжеп кижилер ужурашкан. Олар үстүнде дыңнадыгны катаптап, боо боолап турарын чугаалап, кем-херек үүлгедик чизин оваарымчалыг баргаш, тударын чаглып, айыылдан камгаланырын сагындырган.

Шынап-ла, шагдаа ажылдакчылары фермага чеде бәәрге, О. Б. Монгуш дәәрзи дерзин хулиганзыг чоруун уламчылап, бажыңнар соктап, соңгалар бузуп, кыжаныглыг сөстер сөглеп, боолап чоруп турган. Шагдааларның негелделеринге удурланып, боо адарын каранғы черге уламчылаан.

Карацгыда ону тударынга айыылдыг байдал тургуступ-таан. Ынчан милиция ажылдакчылары кем-херек үүлгедикчизинге удур боо ажыглаар ужурга таварышканнар. Херек үүлгедикчизи балыглаңган. Эмчинин дузазын көргүзери-биле эмчиге әккәәрге, ол амы-тынындан чарылган. Бо болган таварылганы кожуунуң прокуратуразы истеп, шагдаалар боону чөптүг, чөптүг әвес ажыглаанының дугайында үнелелди бәәр. Ынчангаш онза айыылдыг байдалдарда канчаар хөделириниң дугайында хүн бүрүде кичәәнгейни салып турар бис.

Александра ОПАР-ООЛ.
Чөөп-Хемчик кожуун чагыргазының ИХК-ның ажылдакчызы, милициянын майору.

ЧӨЛЭӘТЕЙ БИЛЕ АЛААТАЙ ИРЕЙ-КАДАЙ

Тоол

Шыяан ам, әртенгиниң әртенгизинде, бурунгунуң бурунгузунда, Бурган чаңы помнаттыныш, булуттуг дәәр чаяаттыныш, будуктуг ыяш бодарап турар үе-шагда, буга-деге мыйызы буступ дүжүп турар, те мыйызы дәәрге шаштыгып тевениң чолдак кудуруу черге дөжелип турар, дөңгелчик бажындан шет үнүп, төжек бажындан сиген үнүп турар шагда чүвең иргин.

Ак-Хемни чурттаан, 6 ак өшкүлүг, 60 харлыг Алаатай кадай, чеди хем белдирингге 70 харлыг, 7 көк инектиг Челәәтей ирей чурттап чорааннар чүвең иргин. Ийи кырган бир хүн бир-ле черге ужуражын кәәп-тирлер. Адышолазын, аал-чуртун айтыржып чугаалажырга, кайызыдаа аал-чурт тутпаан, ажы-төлү чок, баштай төрәән улуглары, соонда төрәән дуцмалары-даа чок, иеләән аажок дөмей салымныг, мындыг улус бооптур.

Оон-даа үүү боор, бир черге өг-бүле тудуп, чурттаар кылдыр дугуржуп чөпшәәрешкеннер. Ынчангаш мал-маганын бир черге каттыштырып алгаш, бир чиирде инәән соп чип, оон бир чиирде өшкүзүп өзеп чип каан, та чеже чылда ынчалдыр чурттап келген ирей-кадай чүве ийик.

Бир хүн көрүп кәәрге, өшкүзү-даа төнген, инәәниң чаңгыс-ла молдуруктуг мойну арткан. Ону хайындырып чиир дәәш чүзүн ооруп олургаш, кадай бижек-биле кайтыктыр шашкаш, дискәән балыглап ап-тыр.

Ийи-үш хонганда, дискектиң ышканы-даа дам барган, шуут угдунмас, олурарга олуртунмас, чыдарга чыттынмас, удуурга удуттунмас. Ирей-кадай-даа муңгараашш, чүнү-даа канчаар аайын тыпшайн турда, хөпертен буттуң ыжыы чазылгаш, чадыр иштп сыңмас, куруг сугланғы көвүк долган.

Ол көвүктү аштаар, арыглаар-даа аайын тыпшайн, көрүп олурарга, кезек болганда, ында бир-ле чүве шимчеп чыдар, мындыг бооп-тур әвеспе. Үүү болган чоор деп кайгап, сестип олуруп-олуруп, ам канчаар боор, ол көвүктү чода тудуп көөрге, богда-ла бо —бичии оол болуп-тур. Элдепсинген ашак-кадай ботбодунче көрүшкеш, ам канчаар боор дишкеш, ол оолду арыглап, аштаар дишкеннер. Шынап-ла, ону арыглап чуггаш, азырап-ла эгелээннер.

Ийи хонмаанда-ла пем, алды хонмаанда-ла адам дәәр чугаа-дылдыг оол бооп-тур. Эрес оглун Эреспей деп адап алганнар. Оглунуң өзүгени шуут кайгамчык. Бир хүн ойнап чораашш, келгеш-ле:

— Сугда көк-көк үүелер шимчеп чоруп турар, ол үүү деп үүелерил, ачай, авай?— деп, оозу айтырган.

— Сугнуң балык-байлаңдыр ийин, оглум —дәәннер.

— Чиир үүе бе? — деп ылавылап айтырган.

— Чиир-чиир, оглум— деп, адазы харыылаан.

— Үүнүң-биле өлүрер ужурлуг үүвел, ачай? —деп, оглу салдыныкпастаан.

— Кармак-дузак-биле өлүрер үүе-дир ийин, Эреспейим—дәәрге, оол-даа адазын амыратпайн турган, кармак (сыыртқыыш) биле дузак кылдыртып алгаш, балыкты эңдере эккеп-ле турар мындыг болган.

Оон канчангаш-ла, бир чер чорааш кәәп-тир:

— Аргада ак-ак үүелер халчып турар. Ол үүү деп үүвел, ачай, авай? — деп айтырган.

Ачазы олургаш, — Кодан деп үүе ол-дур, оглум —дәәп.

Оглу тургаш: —Ону өлүрүп, әдин чиир үүе бе, ачай? — деп-тир.

— Ынчанмайн канчаар, әди әтсиг, мүнү мүнүг амытан ол-ла болгай харын— деп, адазы харыылаарга:

— Ону өлүрер хереклеп кылып берип көр—деп. Эреспейи аажок дилээрге, адазы ону дораан-на кыла шаап берип-тир он. Ынчап-ла, оглу арганың ак коданын хүн бүрүде эккеп, кырган ада-иезин амырадып турап-тур әвеспе. Бир катап оглу коданнап чорааш, келгеш-ле:

— Ачай, аргада ак ужалыг, бажында шагжагар мыйыстыг үүелер маңнажып турар үүведир. Үүлерил ол?—деп, базала сонуургак оглу кулак уюктааш, турун берген.

— Элик деп үүе ол-дур, оглум—дәәрге:

— Оон әдин чиир үүе ирги бе, ачай?—дәәрге, база чиирин тайылбырлаан. Оондаа үүү боор, оглу эликтәәрде ая-дузак, ча-согун кылдыртып алгаш, арганың әлиин өйлей эккеп, ада-иезин азырап турун берип-тир әвеспе. Ынчалдыр-ла черниң аңын черге, арганың аңын аргазынга, сугнуң балын суунга өлүрүп, кырганнарын амырадып, азырап, оюн оя, чириин чире чурттап чоруй барып-тыр әвеспе он.

Дыңнап бижәән Адаш ИРГИТ.

ЧАРЛААЛДАР

ДАРААЗЫНДА ҮҮЛДЕРНИ САДЫП ТУР МЕН:

— Чаа чылдың фейерверктери (бенгаль лаалар, ракеталар, ужуп чоруур арылар, самолеттар болгаш өскелер-даа).

— медицинаның чаңгыс удаа сыкыртыр шприцтери (400 руб.), оларны бөлүктеп база садар.

— «Москвич» машинаның кезектери (кузов, М-412 машинаның приборлар панели, авторезиналар).

— брус дилиг артыы 1,5 куб, пластмасс хааржактар.

Телефону 3-35-44. 9 шактан 18 шакка чедир долгаар.

* * *

Тыванын күрүне филармониязынга В. С. Д категориянын чолаачылары дүрген негеттинип турар Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 58 дугаар бажыңга кәәп айтырып алыр.

САДЫП АП ТУРАР

Тыва респотребсоюзтуң белеткел-коммерция төвү чурттакчы чондан өшкү, теве болгаш хой дүгүн кызыгаар чокка, а мыйыстыг бода мал кежин бирәәни-ле 11 муң рубль-биле, хой, өшкү кештерин бирәәни-ле 1 муң рубль-биле садып ап турар.

Дүктү болгаш алгы-кеш аймаан бөлүү-биле хөйнү садар болза оларны дугурушкан өртек-биле садып алыр.

Тыва респотребсоюзтуң белеткел-коммерция төвү.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ачавыс, уругларым адазы, күдәәвис, честевис, дуңмавыс, акывыс, әживис Хеймер-оол Алексеевич Адыгжыны сөөлгү орукче үдежиринге дузалашкан Шагаан-Арыт школазының коллективинге, өөредилге килдизинге, уругларның чогаадылга төвүнге, кожуун әмнелгезиниң уруглар әмпәәр салбырынга, Чаа-Хөл кожуунуң башкылар коллективинге, Хандагайтының бүгү чонунга, ырак-чооктан келген торелдеринге, әш-өөрүнге четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илергейлеп, бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлешкен дәәш, оларга черге чедир мөгейдивис.

Өөрүң ишти, торелдери.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

ЭРТКЕН ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

Декабрьның 24-25 хүннери спортчу маргылдаалар-биле байлак болуп, спортка сонуургалдыг көрүкчүлерни Спорткомплекс бажыңы-биле «Херел» спортзал аразында орукка ылап-ла шокшуткан. «Херелге» республиканың бирги чери дәәш хостуг хүрешке 48 килограммдан өрү деңзиге республика маргылдаазы ийи хүн улаштыр болуп эрткен. Ооң соонда тыва хүреш база болган.

Спорткомплекске — бирги къатта улуг залга база-ла республиканың бирги чери дәәш стол теннизинге кожуунардан 13 команда ийи хүн дургузунда күжүн шенешкен. Бо маргылдааларже кирери хостуг болган.

А Спорткомплекстиң бичии залынга бокска ажык маргылдаа республика чергелиг эрткен.

БОКС

Маргылдааны «ажык» деп адааны таварылга әвес. Маңаа мурнунда маргылдааларга киржип чораан-даа база маргылдаага бир-ле дугаар киржип турар-даа спортчуларның күзелдии-биле кәәп киришкени ону онзагай болдурган. Маргылдааның организакчылары бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар болгаш маргылдааны өртектиг кылдыр эрттиргән. Билетти муң рубль-биле садып алган көрүкчү эптиг олутту әәлеп-ле алыр. Мөөрейге 38 боксёр киришкен. Олар дәәрге Өвүр, Тес-Хем, Сүт-Хөл, Барын-Хемчик, Кызыл кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның аңгы-аңгы албан чергелериниң, организацияларының, бүдүрүлгелериниң спортчулары-дыр.

Маргылдааның бирги хүнүн көрүкчү-даа, спортка сонуургалдыглар-даа шоолуг-ла херексевес боор чүве чораан. Ынчангаш ийиги хүнүнде бардым. 48 килограммга шыырактар илерей берген: бирги черни Тес-Хемден Эрес Сыраап, ийиги, үшкү черлерни дараалаштыр Тес-Хемден Роман Сандып, Кызыл кожуундан Аян Хертек әәлээннер.

Ийиги хүнде тудушканнардан база-ла Тес-Хемниң спортчузу 23 харлыг Омак Шоюн чараш ойнаан. Республика иштинге болгаш оон дашкаар болгулаан 60 ажыг оюнга әл киришкеш, оларның 53-үнге тиилелгелиг болган. Омак 1989 чылда республика чемпиону болган. Бокска бо хире чедиишкиннерлиг өзүп орар спортчунуң тренери Александр Биче-оолга көрүкчүлер адыш часкап байыр чедирип турган.

51 килограммга бирги черни ХПТУ-4-тен Эрес Ондар, ийигизин Тес-Хемден Омак Умбаа, үшкүзүн Кызыл хоорайдан Маадыр Монгуш әәлээннер. 54 кг бирги черни РУЭСШ-тен Мерген Монгуш алган.

Үстүнде адаанывыс Омак Шоюн 57 кг деңзиге Өвүрнүң спортчузу Альберт Монгуш-биле таваржы бергеш, тиилелгени арыг чедип алгаш, республиканың ажык маргылдаазынга чемпион болган.

Үстүнде көргенивис тиилекчилерге болгаш спортчуларны деткип, маргылдаа көрүп келген аарыкчыларга спортчуларның изиг-түлүк, солун оюну дәәш байыр чедирбишаан, акша шаңналдарын болгаш грамоталарны хоорайның спорт комитединиң даргазы А. М. Ондар тывыскан.

Дараазында 57 кг деңзиге Каа-Хемден Шинек Куулар-ның келбөөнин барымдаалааш, база-ла Каа-Хемден Вячеслав Монгушка үшкү черни тывыскан. 60 килограммга олимпийжи кур күштер училищезинден Чечен Балраа биле Оолак Бады таваржы берген. Спорт мастерингге кандидат Чечен 23 харлыг. Спортчу маргылдааларга киржип келген үезинде 30 оюнга киришкеш, ооң 25-инге тиилелгелиг болган. Тренер Шолбан Дандарның кижизидип кааны спортчу Россия чергелиг маргылдааларга база киржип чораан. А Оолак 25 харлыг, киришкени 49 оюннуң 40-инге тиилелгени чедип алган, республика чемпиону.

Бо тиилекчилерге маргылдааның деткикчизи, Тыва Республиканың алдарлыг мөгези Иван Хураган грамоталарны болгаш бодунуң агар санындан акша шаңналдарын тывыскан.

Көрүкчүлерниң әң сонуургаан спортчуларының бир әжежи — Кызылдан Кусаилен Сат биле олимпийжи кур күштер училищезинден Владимир Шоюн таваржы берген. К. Сат 25 харлыг. Бокс маргылдаазынга бир-ле дугаар киржип турар, бир дугаар ойнап турар. Ооң мурнунда спортчу чедиишкиннери чок. Чаа өзүмнүн канчаар ойнаарын көрүкчүлер соонуургап турган. А Шоюн мурнунда 10 маргылдаага киришкеш, ооң 8-инге тиилелгени чедип алган турган. Ол база-ла Шолбан Дандарның өөреникчизи. Деңзи караан кым чая базын турардыр? Бир дугаар ойнап турар дидим спортчу Кусаилен дәәш көрүкчүлерниң сонуургалы база улуг турган. Спорт дәәрге спорт-тур. Дуржулга дәәрге дуржулга-дыр. Владимир Шоюн тиилээн, ынчалза-даа чаа ойнап әгелээн әжинге эки аргаларны арттырган боор.

Тиилекчилерге өртектиг белектерни болгаш грамоталарны тывыскан.

Маргылдааның кол судьязы И. К. Шиви-Хуурактың мөөрейни организастап әрттиргенин эки деп демдеглекседим. Чамдык судьялар дег, кандай әвес, далаш чок, топтуг, рингиде байдалды эки тудуп, арыг-силигни-даа сагыырын чай аразында негей каап орар. Эмчилер ажылдап турган. Зал чылыг, көрүкчүхөй. Хан-шылба кылдыр тутчуп-даа турган болза, спортчуларга ол оюннуң хоойлузу болуп артар, боттары эптиг-чөптүг байырлашканнар.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.)

Хопёр

ИНВЕСТИЦИЯ КОМПАНИЯЗЫ!

Акцияларнын өртек-үнези
Декабрь 27-де (рубльге)

	садары	садып алыры
АХАН «Хопёр-Негоциант»	5 724	5 650
АХАН «Хопёр-Классик»	1 024	952
АХАН «Хопёр-Гарант»	3 660	3 590

Массалыг информация чепсектеринге акциялар садарының дугайында информация — вторник болгаш пятница бүрүзүнде!

Акцияларны дараазында адрестен садып ап болур силер: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35, Амыдырал хандырылга бажыны, 3-кү каът, тел. 2-61-56.

КИНО

Декабрь 27-де

«НАЙЫРАЛ»: «Семенова Екатерининың элдептиг әрлери» (Россия, 2 сериялыг) 10.30, 13.30, 16.30, Видеозалга: «Эрлик оранынче дортуби» (АКШ) 9.30, 11.30, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Өжәән нергәәшкини» (АКШ) 12.00, 14.20, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сылдыс фактору» (АКШ) 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хыйыртаашкыпдан коргуп чор» (АКШ) 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Гургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДӘӘДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп, (харыысалгалыг секретарь).

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келгеш кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82, 3-34-57. культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11. очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03. корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргада — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш массалыг инфодмация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — 1-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары. дыңнадыглары дәәш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээль 2 парлаалга амазы. Тиражы—14596. Индекс 54240. Чагыг № 35 — 266.